

Dr. Gion Barclamiu Arpagaus de Cumbel 1810-1882 : miedi, politicher e scribent romontsch

Autor(en): **Gadola, Guglielm**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Il glogn : calender dil pievel : annalas per historia, litteratura e cultura romontscha**

Band (Jahr): **21 (1947)**

PDF erstellt am: **23.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-881441>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Dr. Gion Barclamiu Arpagaus de Cumbel 1810-1882

(Miedi, politicher e scribent romontsch)

da

Guglielm Gadola, Cuera

El decuors dils tschentanners ha la biala Val Lumnezia giu ina partida personalitads che meritassen cumpleinamein l'honor della biografia. Jeu al-legheschel cheu mo enzacons: Oravon tut il capavel guerrier e gubernatur en Valtelina, Risch Raghet de Camuns, lu ils dus enconuschents politichers della reforma catolica, Gallus e surtut Luzi de Mont de Vella, treis capavels Lumnezians ord la fin dil 16avel, entschatta dil 17avel tschentaner; umens curaschus, de principi e de gronda forza iniziativa! Digns de menziun e meriteivla undrientscha ei lu era il grond uestg, Duri de Mont, ord la medema casa e medem tschentaner (secunda mesadad dil 17avel,) sco era ils scribents lumnezians de tempra baroca: Sur Balzer Alig de Vrin, Gieli de Mont de Vella, decan Dr. Christian Arpagaus de Cumbel e buc il davos Gion de Capaul de Lumbrein, il renomau impressari e «capo-meistro de Sua Majestà Cæsarea enten Praga.» Tut umens de vaglia che han viviu ed operau cun talien e prudientscha, animai de gronda carezia e pissiun pil beinstar religius, politic e cultural de nossa patria romontscha e grischuna.

Ils davos numnai ch'ei stai contemporans ed han luvrau ed operau alla fin dil 17avel, entschatta dil 18avel tschentaner, vegnel jeu per part aunc a tractar en mia «Historia litteraria dil sentiment religius en Surselva de messa.» — Mo era il 18avel tschentaner ha giu sias tipicas figuras en Lumnezia; patertgeien mo vid ils Collembergs de Morissen, vid Sur Hansemann ed auters plirs.

La forza lumneziana che semanifestescha oravon tut en personalitads, ha buca tschessau el 19avel tschentaner e stat era en nos dis en cumpleina vigur e fluriziun. Mo sur de quels ch'ei morts pér ier e sur dils auters che vivan aunc oz, lein nus quescher perinaga e dedicar per oz noss'attenziun a Dr. G. B. Arpagaus, ad in um che ha giugau ina certa rolla ella secunda mesadad dil 19avel tschentaner.

Ses onns de giuventetgna

Jeu dundel bugen la preferenza d'ina cuorta biografia a Dr. Gion B. Arpagaus; buc en emprema lingua perquei ch'el ei staus politicher, mo-bein ed oravon tut perquei ch'el ei staus in bien miedi, in ver amitg dil pauper pievel muntognard, e buc il davos perquei ch'el ei staus in poet ed in dils megliers prosaists e schurnalists romontschs dil 19avel tschentaner.

Gion Barclamiu Arpagaus ha giu la ventira de nescher en ina solida famiglia purila, ded esser in dign descendent de pardavons de buna condi-ziun e tradiziun spirtala e culturala e de sortir ord in'era pulitamein beinstonta e conservativa; beinstonta el senn de solida economia purila e conservativa el senn de conservar il bien vegl ed acceptar il niev meglier.

El ei naschius a Cumbel ils 3 d'october 1810. Gest da gliez temps vevien ei a Cumbel in zun perdert pader caputschin che deva scola cun gronda premura e stupent success. El instrueva tut ils affons e veva per moda de parter quels en classas, buca tenor vegliadetgna, anzi tenor intelligenza, premura e character. Gion Barclamiu ch'era in scolar viv ed activ e de distingui talents, ha entschiet la scola cun siat, otg onns, e finiu ella cun 15 — ch'el veva aunc en rassa. El legeva tut tgei ch'el pudeva tier, perfin latin; savevi ordadora las Viaspras de dumengias e firaus, himnis e psalms, igl uffeci de Nossaduna e de morts e «scarvevi concepts sc'in veritabel gasettist.» Cura ch'il pader fageva declarar il Gion Barclamiu las rispostas de ductrina, teneva el entirs referats e siu discuorer era emperneivels, essend purtaus ded alas poeticas. — Igl atun pertgirond las vaccas dil bab, vevi el il bia in cudisch enta maun enstagl in fest — e per ordinari mavan las vaccas pils praus dils auters. Inagada seigi schizun capitau ch'in vischin haigi saviu pindrar tuttas, pign tschancun naven dad el, senza ch'el ni vesi ni audi la minima caussa. Ellas lavurettas de casa e funs er'el aschi malpratics e malsegideivels che la mumma schevi: «Orda tei dat ei nuot!» Ed il bab: «Ti vegnas silpli caplon, ni sch'ei va bein in vierm de cudischs!»

E cura ch'il pader ha saviu far valer che Gion Barclamiu haigi tschaffen mo per cudischs e nuot auter, han ins decidu ch'el astgi studiar. Tgei legria pil mattet ch'ardeva gia da pissiun per scienza e poesia! Igl emprem dueigi el esser staus in onn a S. Pieder (Feldkirch), danunder ch'el ei turnaus, plidond in bi e correct tudestg, sco quei ch'el plidavi romontsch. —

Ils onns de studi

Ella vegliadetgna de 15, 16 onns ha il svelt ed energetic studetgel de Cumbel entschiet il gymnasi. Tgei raschuns e motivs che han decidu ses geniturs de buca termetter il studiosus a Mustér ed era buc a Cuera, ein a mi nunenconuscents. Entuorn 1827 eis el serendius a Luzern, nua ch'el ha entschiet e finiu il gymnasi cun stupent success. Quels onns leu progressava il liberalismus politic e cultural cun pass gigantics els cantuns protestants, per alla finala era gudignar enzacons cantuns catolics. Anno 1829/30 ei era il cantun Luzern sedecidius per ina revisiun parziala de sia constitu-ziun — en senn liberal. Denter ses professers vev'ei conservativs e liberals che sestentavan dal bi e dal bein de gudignar ils scolars intelligents per lur ideas. Sto esser che plirs de quels eran tschaffai buca mal per las novas ideas liberalas e che quei spert e quella tendenza han per part era cargau

il giuven studiosus lumnezian che veseva da lezzas uras mo las vards sule-
glivas dil liberalissem economic progressont!

Calonda matg 1841 ha il pievel luzernes, menaus da siu pli fervent
politicher conservativ, Josef Leu ded Ebersol, acceptau cun grond pli la nova
constituziun conservativa e smardegliau per in temps las tendenzas liberalas,
malgrad ch'ei ha dau silsunter combats ed uiaras (Sonderbund) e che la
forza brutala della aschinumnada «libertad» ha per cuort temps smenau sia
bitgetta prepotenta!

Mo gest quels onns leu che las undas politicas sesbattevan e tschalat-
tavan sil pli ault, haveva il giuven student gia bandunau il gymnasi de Luzern
(1834/35 circa) e studegiava gia la medischna all'universidad de Paris. Cons
semesters el ha absolviu leu savein nus buc exact. Mo era cheu eis el cur-
daus viden en ina perioda ch'il liberalismus d'in Ludovic Filip «Il Burgheis,»
raccoltava sias empremas arbagas ded aur e d'argien (sunter la revoluziun
dil fenadur 1830!).

Silsunter ha el continuau e finiu ses studis academics all'universidad
de Heidelberg. Da gliez temps era l'universidad de Heidelberg — fundada
1385 da Papa Urban VI — ina dellas pli renomadas della Tiaratudestga.
Denter ses professers sesanflavan enconuschentas autoritads della scienza e
poesia; ils biars tipics representants e giuvnals dell'aschinumnada epoca
romantica. Ultra de quei possedeva l'universidad de Heidelberg la pli
renomada biblioteca tudestga, cun ina exquisita collecziun de varga 3500
manuscrets latins e tudestgs de cuntegn litterar e cultural che dattavan prin-
cipalmein ord il temps miez. — Nota curvien che l'universidad de Heidel-
berg, la renomada «Ruperto-Carola» era oravon tut in liug d'attracziun pils
giuvnals e cavaliers della «flur blaua» (=della romantica) e che la veta stu-
dentica plein poesia en quei bellezza marcau medieval tudestg, era daven-
tada il rendez-vous de roschas students ord tontas tiaras europeicas!

Acurat quels onns che Gion Arpagaus studegiava leu, era Heidelberg
daventau il center dil moviment liberal tudestg, che veva per finamira poli-
tica in parlament tudestg general per tut las tiaras della Germania. A Heidel-
berg ha era giu liug ils 5 de mars 1848 l'aschinumnada «radunonza de
Heidelberg» che ha fulau via e la finfinala dau la decisiun per la clamada
definitiva dil parlament tudestg, crap de fundament per l'erecziun digl imperi
tudestg d'in Bismark e Guglielm I.

A pèr cul studi della medischna che Gion Arpagaus praticava cun pis-
siun e carezia, frequentava el era autras lecziuns, sco per ex. ils collegs
dell'istoria della litteratura tudestga ed universala e buca meins stedi ils
collegs dil renomau historicher Ludovic Häusser, che doceva cun grondius
success davart l'istoria della revoluziun franzosa e ch'ei era vegnius en-
conuschents en Svizzeria entras siu cudisch «Die Sage von Tell,» compariu
1840 a Heidelberg. Tgei ventireivels semesters, nua ch'ils students della
medischna havevan aunc temps e peda de studiar e s'instruir en autras

scienziass e stuevan buca mo seconcentrar e sespezialisar spirontamein en lur scienza de professiun! Da lezzas uras fuvan ils studis d'universitad veramein universals ed ils students propri academichers e neginas carlognas spezialistas!

Ord quei temps datescha senza dubi sia emprema novella originala ch'el ha publicau pli tard ella «Ligia Grischa»: «Verdad e poesia», in'oreifra descripiun della veta studentica all'universitad, la biala e fideivla amicezia de students romontschs,*) amiez ils collegas schuobs, nua ch'el descriva ina seriusa ed innocenta amur studiosa, co quella pren si'entschatta, continuescha cun scenas romanticas e finescha sin fossa della cara. — Buca meins interesantas, cunzun dal pugn de veta historic, ein sias «Impressiuns de viadi» che dateschan probabel ord il medem temps. Quellas duas empremas lavurs litteraras tradeschan gronda semeglientscha cull'ovretta digl enconuscent romanticher Clemens Brentano: «Chronika eines fahrenden Schülers» (Frankfurt 1803). —

Con biala e poetica che la veta studentica sto esser stada da lezzas uras! Aschia raqueta per ex. Gion Arpagaus, co ils students romontschs de gliez temps serimnavien a Sursaissa tudestga tier in collega Riedi — dell'enconuscenta famiglia de politichers ed officiers — co els cumpravien bienmarcau da lez in cavagl perin, «in de vera razza supersaxa»; co els semettevien sin quels bellezza cavaluts plitost cuorts, stagns e rodunds e co els cavalcavien sin quels stupents animals, crets sco nuorsas, atras la Svizzeria ed ina gronda part della Germania, adual a veritabels trubadurs medievals. — Arrivai mintgamai el marcau d'universitad, vendevan ei car e bein lur buns tgulis e culla resursa savevan ei lu viver bunamein in entir semester . . .

Suenter haver giu studegiu ina partida onns la medischina e bia auter a Paris ed a Heidelberg, ei Gion Arpagaus returnaus sco giuven miedi ella tiara ed ha entschiet a praticar sco tal cun ina premura e carezia sco ins sa ir ad encurir. Il beinstar dil pievel era sia pli aulta finamira en tut siu operar e sestentar.

Il miedi

Dal temps che Gion Arpagaus ha entschiet a praticar — circa 1838/39 — era la clamada de miedi en criedi, era respectada e distinguida! Il doctor veva ni fried d'impiegau ni téf de spezialist. El gudeva respect general ed era lunschentourn la personalitad la pli de peisa en vischnaunca e cumin. En bia loghens de nossa tiara fuv'el aschizun il factotum sper igl augsegner. El era tut en ina persuna: miedi, academicher, um de fidonza en tuttas questions privatas e publicas — e buca da rar igl um della po-

*) Cun Dr. Gion Arpagaus ha per temps era siu collega lumnezian, Dr. Gieri Antoni Vieli (1810—1857), studegiu. El era in biadi de landrechter G. Ant. Vieli (il vegl), ei vegnius miedi ed allura mistral della Lumnezia 1848 e 1850—1853. El era sesents a Cumbel e veva giu doctorau a Friburg el Breisgau.

litica pintga e gronda. Il pievel era propi attaschus a ses miedis, bein-savend che quels havessen — da gliez temps! — saviu far tut in' autra carriera e facultad els marcaus, ni en loghens della Bassa, enstagl de star tier lur paupers compatriots e vischins enzanua siaden els cuolms, en relaziuns pauc emperneivlas e giavinontas per academichers! Tonpli stuein nus respectar ed undrar la carezia ed attaschadad de quels umens per patria e pievel!

Beingleiti suenter ses studis, ei il giuven miedi secasaus a Glion. Da cheu anora pratesch'el en in vast contuorn: dalla Lunnezia viaden, per la Foppa entuorn, a Sursaisa e tochen videnasi suls confins della Cadi. Premoraus per ils paupers malsaus, per rehs e munclus, senza far la minima differenza, eis el daventaus en pauc onns in um popular el ver senn dil plaid. Culs beinstonts er'el raschuneivels, culs paupers misericordeivels. Sesez e la buorsa ha el mai tenu per in diu. Quei veseva e senteva il pievel e carezava per quei «il bien docter Arpagaus». Cura ch' ils paupers vegnevan per far quen, igl atun suenter las fieras de stiarls, dumandav' el adina: «Eis ei vegniu tut saun dad alp? Haveis vendiu bein? Cons affons veis?» E secund las rispostas de ses pazients e clients strihava el savens la mesadad dil modest quen e buca da rar tut! E nosa buna gliedetta che saveva ch'el fuss «liberals», engraziava da cor per tut il bien e bandunava sia casa cun pietus giavischs per quei veritabel «um liberal», ch'era buca sco auters liberals della enconuschenta tempr liberativa-conserfatala!

«Il miedi della muntogna» haveva da lezzas uras ina dira missiun. El haveva de lutgar cun superstiziuns e pregiudezis, mo aunc pli grevs era siu combat per ina megliera higiena, q. v. d. per schubradad e proprietad en tut far e schar star. Mo essend de character migeivel, discursiv e de perschudenta bunaveglia e beinvuglientscha, ha el capiu de scatschar ord casa e nuegl tropas e tropas de disas malsauas e praticas nauschas per tgierp ed olma.

Il pli fetg encarschevan ad el las paupras piglialauncas, ignorantas e malsegideivlas e per tons aunghellets che mavan tenor siu meini memia spertenta parvis — savens «per meret» de certas «spindreras» che cartevan magari che lur clamada seigi era quella de «spindradas» . . . Per quei ha el sedau tutta pusseivla breigia de meglierar quellas relaziuns e cheutras facilitar in ventireivel avegnir e prosperar per ina sauna e ferma generaziun.

Cartend che plaid e cussegl personal tonschi buc adina lunsch avunda per tuts basegns de quella caussa aschi impurtonta per in pievel e sias suondontas generaziuns, ha el buca ruassau entochen ch' il Cussegl de sanadad dil Cantun Grischun ha decidu d'edir in muossavia per las spindreras dellas valladas romontschas. Negin smarvegl ch' il Cussegl Pign ha incarri-cau gest el cun quella missiun ch' ei stada nundetg greva, havev' ei gie num crear in'entira massa plaids ed expressiuns novas per facilitar la capientscha e la pratica della greva clamada de spindrera. Spir amur e fervur per

si'aulta e sublima missiun, eis el semess en a luvrar ed ha lu ediu ina bufatga ovretta, adattada a nossas relaziuns tut spezialas.

Siu cudisch de tempru e talien practic-scientific en tun popular, porta il tetel: «Cudisch de Hebamas. Da Dr. Giusep H. Schmidt. Translataus or dal tudestg en romonsch sin ordinaziun dil cusseigl da sanadat dil Cantun Grischun. Tras Gion Arpagaus, Miedi a Glion». (Cuera, Squitschau tier G. Hitz, 1850, 8°, 160 p.)

Tgi che legia cun atenziun quella rara ed interessanta lavur romontscha, vegn francamein pertscharts de sia gronda valeta pratica, instructiva, morala e schizun linguistica. — Ins paregli quel cun l'auter de prof. Muoth, screts cerca dus decennis pli tard e fitaus aunc meglier cun novas e claras expressiuns, e scadin vegn a veser che Muoth ha er'el giu grond agid e profit en quel de Dr. G. Arpagaus. E tgei bien spert che fladescha atras igl entir cudisch! Spert religios, moral, gie perfin conservativ! Mo dus exempels davart la persuna della spindrera, co quella dueigi esser e secuntener:

«Tut che fritgescha, sche Dieus benedescha. Ina persuna che vul buc emprender mo ordadora in aschi impurtont mistregn, bein e tras a tras e scalem per scalem, per capir e saver cumplenir cun entelligentscha e consciencia obligaziuns de tal'impurtonza, ina tala ha bein raschun de rugar per forza da Surengiu, de far mintga damaun in bien meini e de setener empau pli ault che cumina gliud. Gronds scazis dil mund selaian buca rimnar en questa clamada, ton pli confortevla vegn ad esser la remuneraziun della vusch interna.» (p. 2/3) — «La clamada de habamma ei in spazius camp de nizeivlas lavurs. Per sesez ed en vertit de sias numerusas relaziuns cun autras ovras de carezia. Tutta stema mereta quella hebamma che ha capiu l'impurtonza de sias obligaziuns, maina profanescha siu uffeci e sesezza, cun tschintergnar, stentar e buedrar. Ella vegn a guder la confidanza e la carezia da tuts buns carstgauns e ses affons vegnan buc a pitir; la mort en bucca vegn ella a dar in'egliada anavos sin ina retscha de bialas ovras e Dieus en tschiel vegn a tener paregiada ad ella ina bial'avdonza. Da tuttas admoniziuns de siu mussader astga ella il meins emblidar l'emprema e la davosa — la commiseraziun culs paupers.» (p. 154/55) —

Dr. Gion Arpagaus era in bien miedi, mava perquei cul temps, tenend pétg cul cuors e progress della scienza medicinala. Avon 100 onns han oravon tut ils bogns, las auas mineralas e sanitaras survegniu niev criedi en nossa tiara. Perquei sesmerveglein nus buca smiul ch'il miedi de Glion ha acquistau il Bogn de Peiden, combinond sia clamada de miedi culla nova professiun de proprietari e directur d'ina casa de cura e reconvalenza. Cun sia nova interpresa ha el giu bia bials success en pliras direziuns, mo la finfinala era grond disletg e buca pintgas sperditas entras l'aua gronda de 1868, che ha per temps devastau radicalmein siu bi fatg. (Pli bia surlunder cheusut.)

Fotogr. J. Brunold, Glion

Dadens Lumbrein

Ils davos onns de sia veta, cuort suenter 1870, ei Dr. Arpagaus sere-
tratgs a Cumbel, praticond entochen las davosas jamnas de sia veta († 3.
II. 1882), essend che la Lumnezia haveva ner basegns d'in medi sesends
ella Val sezza. Orda quei temps vegn ei aunc oz raquintau in'aneddota che
dat irrefutabla perdetga de siu niebel cor de medi e carstgaun.

Sclamaus per «radicalun», schebi ch'el era mo progressist e tipic po-
liticher de trafic e commerci de tempra liberala ed en beinenqual damonda
publica plitost opposiziunist dils conservativs, ha el stuiu udir beinenqual
nauscha en gasettas e sin vischnaunca. El scheva denton buca vargar quel-
las amicablads plinanen ch'il cumbel. Aschia vegn ei per ex. raquintau
ch'in vischin de Cumbel vevi dau ad el — sin publica vischnaunca en ina
discussiun pervia della via nova de Lumnezia — dil liberalins-chi e radi-
calun ed auters bials tetels. Aunc quella sera vegn quei tal anetgamein mal-
sauns sin murir. Ins ei sfurzaus de clamar Dr. Arpagaus. El va tiel pazient
cun tutta conscienziusadad e premura; urenta, tractescha e vèglia l'entira
notg, per alla finfinala vegnir dominè sur malsogna e mort dil «car» vischin.
Staus vargaus il prighel e scampaus igl utschi, ha il pazient dumandau il
quen. Dr. Arpagaus, savend ch'ei era in pauper gianter, leva si da sè e di:
«Miu bien, ti has pagau mei gia ordavon; ier suenter messa sin vischnaun-
ca. E cunquei ch'jeu hai aunc mai fatg pagar duas ga enzatgi, seigies po
ruasseivels, semira tier ed hagies quita de vegnir diltuttafatg en gamba,
pertgei che dumengia proxima havein nus probabel puspei vischnaunca!»

Nuota curvien ch'in tal cor ed ina semiglionta mentalitad ha gudignau
ils cors de tuts quels che han giu de far inaga ni l'otra enzatgei cun il
niebel carstgaun Dr. Gion Arpagaus.

Il politicher

Anno 1882 a caschun della mort de Dr. G. Arpagaus, scriva la Gas.
Rom. (nr. 7) denter auter: «Tenor cusseida dils medis sursilvans, ha el
entschiet a sedar giu culla politica e muort ses principis liberals eis el spert
s'avanzaus.» — Ina tuttavia interessanta notizia! Pilvermo, aschia e buc
auter er'ei avon 100—150 onns tier nus en Surselva! Ils paucs medis che
praticavan da gliez temps permiez nies pievel, gudevan il respect e la cuida
generala — e quei en tutts graus! Nos Sursilvans che vevan — e che han aunc
adina tscheu e leu — in exprimiu bien senn, in bien egl e vera fidonza en sias per-
sonalitats intellectualas, en quellas che demussavan carezia e premura per els,
han mai snegau lur cumpleina fidonza en quellas. Da lezzas uras dev'ei medis e
giurists ora silla tiara che vevan bunas costas e che pudevan era star ora
finzialmein de sededicar als basegns dil pievel cumin. A quels umens,
oravon tut als academichers e buc a politicasters e patarluns, schenghiavan
nos pardavons lur cuida e fidonza cun surdar uffecis, honors e dignitads!

Tgei bials temps, nua che scadin che fageva serius studis academics,
stueva buca daventar in specialist per saver gudignar siu paun sil medem

scalem sco mintga pauper proletari . . . ! Tgei temps ideal, nua che tals umens savevan sepreparar ruasseivlamein sin lur biala missiun de menaders dil pievel ed eran buca necessitai de semetter sut il giuv dil stadi, ni d' auters magnancs della buorsa grossa! Con bi vevan ei far politica, umens independents sco els eran! Igl um valeva oravon tut. Els eran ligiai ni vid agens interess, ni vid interess de certas gruppas e perquei er'ei ad els bia pli pusseivel de luvrar ed operar pigl entir pievel. E sche quel vegneva unfis dad els — che daventava nuota schi savens — sche savevan ei dir: Nus duvrein buca vus per viver, mo vus duvreis forsa in di puspei nus per vegnir vinavon!

De tal'èra fuva Dr. G. Arpagaus, sco era ses aultstimai collegas avon el e cun el: In Dr. Gieri Antoni Vieli de Cumbel e Razén, il vegl (Mira: disertaziun da Dr. Oscar Alig p. m.), in Dr. med. G. Ant. Vieli, junior, miedi a Cumbel entochen 1857, lu era advocat Ludovic Vieli, il davos landrechter della Ligia Grischa, Dr. med. Neuwirth de Sevgein, ils Riedis de Sursaissa, ils Latours de Breil, ils Steinhausers de Sagogn, ils docters Berther de Mustér (ils dus vegls) ed auters plirs. Tut umens de fina cultura che vargavan si ils auters pil tgau e che vegnevan per quei motiv tschentai sil candelier envidau.

Sco bunamein tut nos politichers sursilvans, ha era Dr. Arpagaus entschiet culla politica «pintga», q. v. d. culla politica de vischnaunca e cumin.

L'emprema pli gronda scharscha ch'el ha obteniu ei stau quella de «Bundesstatthalter» e quei gest 1848, ch'ei staus in dils pli vivs, silmeins buca meins vivs ch'ils precedents de 1841 e si e si. Sco tal ha el 1849 substituiu il cuss. gov. Carlo a Marca el Cussegl Pign. Sto esser ch'el ha cuntentau ils buccs de partida de gliez temps en quei siu emprem uffeci, oravon tut ils liberals (Latours), sco era ils moderau-liberals (Steinhausers) che dumbravan da lezzas uras buca paucs adherents en Surselva . . . (Pli bia e detagliau davart las relaziuns politics en Surselva ei grev de dir entochen che nus possedein buc in' historia dellas partidas!)

Havend el pia reussiu de prender ils emprems scalems della politica cantonala, eis el vegnius pli enconuschents, ed essend Arpagaus «in um zun tractabel», astg'el ughiar beinmaneivel d'ascender la scala politica dalla quala si beinenqual vegn tochen si miez e mo paucs tochen sum. Enzatgei extraordinari udin nus buca de siu operar quels dus onns (1848/49). Las fatschentas dil cantun, resp. dil Cussegl Pign, eran buc aschi grondas e multifaras sco ozildi, vegnevan dumignadas da treis enstagl da tschun cussegliers, cul Bundsstatthalter ensemen e quei malgrad las fuolas momentanas de lezs onns: la reforma dellas taglias, dell'administraziun, dellas scolas ect. ect.. En quellas fatschentas della regenza, che luvrava tenor «sistem collegial», par'ei che Arpagaus eri buca megliers e buca menders ch'ils auters! Ualti ferm luvravan nossas autoritads cantonals da lezzas uras per la megliuraziun dellas scolas e dellas vias, dus postulats dil «progress», pils quals Dr. Arpagaus ha luvrau cun amur ed ardur entochen sia mort.

Anno 51, igl atun, suenter las sbarradas pertenenent la fusiun dellas duas scolas cantonalas (ovra dils Latours liberals de Breil), eis ei vegniu tiellas elecziuns dil cussegl nazional. Ils Latours che vevan vilentau memi fetg ils conservativs Sursilvans en quella fatschenta, han buc ughiau de vegnir cun in candidad ord famiglia u parentella! Perquei han ins purtau per las elecziuns dil cuss. naz. el «35avel district» (Surselva), sistem electoral de gliez temps, treis auters candidats: Dr. med. Gieri Antoni Vieli, a Marca, e Dr. med. Gion Arpagaus. Il combat ei staus vehements, oravon tut quei che pertegn las persunas, mo lu era quei che pertucca «las culurs», essend ch'els principis: conservativ e liberal entschavevan gia a sesbatter dal bi e dal bein. Nuota curvien! En nies cantun Grischun ei gie dapi l'entschatta dil 16avel tschentaner tut pusseivel e tut personal!

Il maletg de quell'elecziun ei interessants e perquei vi jeu dar il plaid allas gasettas! En nr. 45, 1851, dils 6 de nov., scriva il «Romonsch», gasetta liberala dils Latours: «En il 35avel district (Surselva) ei Dr. Arpagaus vegneus numnaus cun 2026 vuschs da 3752 votants (absolut pli 1877). — Vieli ha 1120 e Landr. a Marca ina roscha tschiens.» Remarcabel! Era Vieli ed a Marca eran buca quei ch'ins numnava diesch onns pli tard conservativs entochen la crusta! En questiuens economicas e de progress eran els moderau-liberals. Lur gronda «menda» era denton ch'els eran aristocrats e da lezzas uras fagevan ils «vers» liberals la dètga catscha sin tals . . . Mo malgrad quei «puccau original» ha Dr. Gieri Antoni Vieli (il giuven) dau da schuffa a Dr. Arpagaus. El medem nr. dil «Romonsch» legin nus: «302 vuschs della vischnaunca de Razén ein vegnidas cassadas sco nunvaleivlas, perquei che la vischnaunca sa nunpusseivel haver tontas vuschs, che han il dretg de votar.» —

En nr. 46 dils 13 de nov. dil «Romonsch», lai in «Termess en» sentir clar e bein, «che, sche a Marca e Vieli vessien buca schau tener omisdu, fussi Arpagaus buca vegnius elegius.» Ins haveva la finfinala stuiu reconuscher las 302 vuschs per Vieli, mo elegius ei lu tuttina Arpagaus vegnius. Tgi ha atgnamein dau la decisiun per la nomina ed elecziun de Dr. Arpagaus? Era sin quella damonda rispunda a nus il «Romonsch» (nr. 44): «En il secund district a Tumein, Trin, Flem, la gronda part della Foppa, ei Dr. Arpagaus vegnius numnaus: era a Cumbel, Rueun, Breil, Trun e Sumvitg duei Dr. Arpagaus haver il pli, ni il grond diember vuschs.»

Gnanc tgisà! Il «Romonsch» triumfescha e segloriescha buca maufer de quell'elecziun! A quella caschun muossa el sia vera fatscha, e per tgi che capescha de leger denter las lingias eis ei tuttavia interessant de saver constatar, ch'aunc auters candidads «in peto» havessen giu smaladet bugen quei post, mo essend che lezs eran anzi ferm liberals, han ei stuiu secuntentar de tuchegiar mo il «moderau» . . .

«Il Romonsch» dils 6 de nov. 1851 (nr. 45) svida sin sequenta moda e maniera siu cor tgiembel pleins de legria e carezia personala: « . . . Ton

pli stuein nus aber selegrar de saver rapportar in act d'elecziun della Surselva, il qual selai metter a pèr a scadin en l'entira Confederaziun! — Gie nus beneventein l'elecziun de Dr. Arpagaus cun vera letezia e sincer legherment! Senza surstimar la personalitad, enconuschend el sez aschi bein sco mintgin sias muncadas (pren el forsa mo memia a cor las muncadas) legra nus quella elecziun specialmein per las sequentas raschuns. Sgr. Dr. Arpagaus ei in um dil pievel, ord il pievel e cun il pievel; carschius si amiez il pievel enconuscha el sias tribulaziuns e ses basegns, ed entras sia clamada sco miedi, aunc pli leutier enviaus de s'occupar cun quel, eis el per sigir en cass de representar ils interess dil pievel e far valer quels. — Buca la rihezia, buca l'influenza exteriura, ni in'aulta posiziun politica han condizionau e promoviu sia elecziun; sulettamein la confidanza en sia personalitad ed en siu character ed en sia resoluta bunaveglia, ei stada il motiv ch'el ei vegnius numnaus cun ina aschi decidida maioritad gia tier l'emprema elecziun sco cusseglier nazional! Il pievel grischun drova negin diplomat, negin comediant, tscherlatant a Bern per decorar ils sessels verds: il pievel vul umens sin ils quals el po sefidar e ch'en questiuns d'impurtonza stattan dalla vard dil pievel e dil progress. —

Aber la moda e maniera, co quella elecziun ei vegnida effectuada, l'uniun e segirezia cun la quala ils electurs della Surselva ein sepassai si en quei impurtont act, ed han operau senza negins interess privats ni spezials, cun ina concordanza aunc mai comparida, quella meretta tutta renconuschientscha e tut laud. — Umens della Surselva! vus haveis fatg vossa caussa fetg bein, gie tuttavia bein e saveis zun bein vegnir presentai e recummandai als auters Grischuns sco in exempel de spertadad politica . . .»

Quei onn eran aunc vegni elegi per Bern: Landr. Ludovic Vieli e Bavier, cussegliers dil cantuns, Ganzoni, Michel e Planta, cuss. nazionals. Negin smarvegl ch'igl «Amitg dil Pievel,» gasetta conservativa de gliez temps, ha sespruau de derscher zacontas sadialas aua freida en quella floma de victoria! En ses nrs. 46 e 47 lai igl «Amitg» sentir clar e bein ch'ei seigi veramein de star sil tgau, co vischnauncas catolicas e da natira conservativas, mondien e vuscheschien per in liberal, e seigi quel lu tgei ch'el vegli ed aunc aschi moderaus sco ins fetschi el! El fiug dil combat, ni melgier detg: ella sferdentada della squitrada ch'ins veva schau liber egl «Amitg» encunter il «Romonsch», ein ils plaids curdai: «Bauern sind Lauren und Lauren sind Schelmen.» Quei era buca stau propi diplomatic, anzi hydrantic — e la raschun d'ina nauscha e suarada polemica «politica» e personala encunter igl Amitg ed ils rivals de Dr. Arpagaus. (Mira: Romonsch, nr. 46, 47, 48 e 49). La polemica finescha cun ina recenta attacca personala encunter il giuven prof. Pl. Condrau, redactor digl «Amitg», ch'era sedecidius de duvrar negina diplomazia ella politica sursilvana, mobein d'attaccar il liberalissem sco tal e l'inconsequenza dils votants catolics.

Ord ina brev dil sgr. cusseglier dils cantuns, Landr. Ludovic Vieli, scretà da Bern ils 3 de dec. 1851, a Dr. med. Gieri Antoni Vieli de Cumbel, il rival digl elegiu, seresult'ei, che Dr. Arpagaus vegneva tuttina consideraus da biars per pli liberals che moderaus. Pertenenent il cuntegn digl artechel digl Amitg manegia la medema brev e forsa buca senza raschun: «Tuccai ein aber el sura artechel pli ils L. (= Latours) ch'igl Arpagaus . . . »

La sura allegada risposta dil Romonsch (nr. 46—49, 1851) sin igl artechel «Bauern sind Lauren . . . » «comprometta mo la uolp veglia sezza, la quala ei baul sonderbundista e papala e baul radicala. Ti has passau sin sia cua et ergo lai dar is; ord siu burlar vesan ins tgi e tgei ella ei. Cul temps dat ei aunc megliera caschun de dar pli tubac ad el . . . »

Malgrad la cumedieta de victoria dil «Romonsch» arisguard l'elecziun de Dr. Arpagaus, ha quella tuttina giu ina «sunter scena», che ha tartignau radicalmein la legria agl elegiu. En Lumnezia sco a Trin e Tumein vev'ins cumpatg commess malreguladads e mischsmaschs pertuccont las vuschs per Arpagaus ch'ei vess duvrau smaladet pauc per sfar sia nomina: «C. che haveva detg de dar la protesta ha dau en nuot. Ei pia stau avon mauns mo la vossa de Lumnezia. Nies Cussegl Pign duei haver dau en siu pareri tut en favur della protesta. E la commissiun dil Cuss. naz. sco era quel sez han anflau la protesta en uorden, mo tonaton buca cassau la nomina, sunder mo tratg giu ils 26 dils 61 ed aschia considerau che Arpagaus seigi numnaus cun in pli absolut de 35 vuschs. Sut las actualas circumstanças ha saviu d'aver nuot auter. Sche quei de Trin e Tumein ei ver e fuss ei vegniu ventilau, sche vegneva la nomina senz' auter cassada. Quels de Tumein han era dau en nuot. — Sch'ei fuss zaco stau motiv avunda de cassar tut la nomina, sche han divers detg a mi che quei mavi el luft. — Cheu a Bern hai jeu aunc mai viu igl um (=Arpagaus), sai nuota nua el semeina, hai era buc en senn d'encurir si el . . . » (Ord la brev sura citada, cun pintgas midadas graficas.)

Da 1851—1854, ina solia perioda, ei Dr. Arpagaus staus commember dil Cussegl nazional. Ei era quei pér la secunda perioda de legislatura tenor la nova costituziun federala; onns parlamentars de gronda e febrila lavur e d'impurtontas fatschentas, gest suenter l'uiara della Ligia privata (Sonderbund,) nua ch'ils cantuns catolics e lur cussegliers a Bern han giu ina greva posiziun e buca pauc de suffrir. Perfin ils «moderau liberals» — de quels dev'ei gnanc paucs buc ord ils cantuns dil Sonderbund — eran buc adina beinvesi, schebi ch'ei sedevan tutta breigia de better punts denter la partida liberala prepotenta e la modesta minoritad conservativa!

Nus udin buc a plidond bia Dr. Arpagaus, era ses collegas Grischuns ein buca gronds patarluns ell'assemblea federala: il bia vegnan ei ad haver burliu culs uors e beinduras fatg la gatta morta . . . Ils moderai-liberals savevan il bia buca far auter che tener cul ferm, ch'ei gie neueneu stau la lira de quels che san seser ni sin sutga ni sin sessel e che crodan lu von-

zeivi sut la scabella della luna politica. Ton ei franc e segir che Dr. Arpagaus ha mai votau encunter sia conscienza, mo el ha nuotatonmeins luvrau pil progress econom general, che seclamava da lezzas uras: vias novas, viasfier, interpresas industrialas, trafic e commerci e scolas.

Suenter esser staus treis onns cuss. nazional, ein auters vegni en credit e cuida; plirs pli liberals ch'el ed auters pauc pli conservativs. Liquidau diltut han ins denton buc el, pli ch'in decenni buc! La Lumnezia ch'enconuscheva el meglier ch'ils «politichers doctrinars,» ha undrau el pliras gadas cugl uffeci de mistral e deputau. Ultra de quei ha schizun la tutpussenta partida liberala muganau el duas gadas sco commember dil Cussegl Pign, 1866/67 e lu puspei 1870/71. Sco tal eis el staus ni megliers ni menders che ses collegas, dals quals oz buc olma de carstgaun pli che tschontscha! — Ils anno 66/67 eis el s'occupaus intensivamein cun plans d'ina nova organisaziun dil Tgierp catolic, che parevan memi lucs pils liberaluns e memi stretgs pils conservativs, aschia ch'il resultat ei staus plitost liberativs-conserfatals!

Ses ideals e principis politics ha el oravon tut perorau ella «Ligia Grischa,» gasetta moderau-liberala, 1865—1873, alla quala el ei adina staus in premurau collaboratur e dus onns e miez (1866—69) il habel e versau redactur. Sco tal impunda el sias forzas pil progress en tuts graus, per la libertad e pil beinstar della patria e dil pievel. El ha teniu quei ch'el ha empermess, schenghiond principalmein si'attenziun ed iniziativa allas questions de scola, all'industria ed agricultura, al trafic e commerci. Sia tendenza politica, sco ella semanifesta ella Ligia Grischa, ei trasatras independenta, moderau-liberala. Ils onns che Dr. Arpagaus ha dirigiù ella (avon e suenter el ein aunc stai redactors: Giohen Disch, inspectur de scola ed Alex. Balletta, advocat) dumbrava quella 700 abbonents!

Pertenent sias experiencias sco redactur duront igl εμπrem onn de sia existenza, scriva Arpapaus en nr. 1 de 1868:

«Senza ascendenza e senza ierta ei quest fegl s'incorporaus alla numerosa compagnia de missionaris, encurend ina modesta piazza en in encarden de lur vastusa végna. Nuot auter che siu num ei stau la dotta della nievnaschida, in num che rappelescha l'istoria dils pievels de nossas valladas. Si'emprema comparsa schava sperar tutta prosperitad. Igl uegl della novadat mutilaus, ei la missionaria passada vi el diember de sias consoras. Craps de scarpetsch ha ei buca muncau, tonaton buca de natira de rumper las combas; allas pli seriusas stremblidas han ins sespruau d'untgir ora. Cuntut ei l'accoglientscha tier pign e grond cumpleinamein stada correspondentia a nos fleivels merets. Era de quels havein nus entupau sin nos viadis, che han festginau de fermar la porta e d'entruidar anavos, sco sche nus appartenessen alla classa dils malspirtai. Las soras magiuras han fatg la grazia de nus schar ir pascheivlamein per nossas vias.

Co igl ei reussiu de cuntentar nossas postas compett'a nus buca de giudicar; savensga parevan las ureglias de schular. Senza dubi ha bein-enqual sedignau de prender nus sut ils dents. Quei tenin nus denton per la sort cumina de scadin che ha la curascha de seschar sentir avon il publicum. Ina gesta critica vala era visavi al gasettist pli che 10 laudavaglias malfundadas. Ei ha siu «tgisà», il presentar bein ed endretg ad in pievel romontsch quei che passa e repassa el mund grond. Il presentar las afferas dell'atgna tiara e render quen da tuttas caussas che militeschan, recloma peda e breigia. Tuttavia prigulus eis ei, de far la runda dellas valladas e vischnaucas, per promover alla glisch quei che survescha d'exempel. Beinduras tucc'ei de punscher en in igniv de viasps. Ei dat ina ruina taluisa sanczionada dall'isonza de tschentanners ch'ils umens ils pli conscienzius paran buca de saver la differenza denter fier ed itschal. Cura ch'ei vegn sigl apropro, sche vul negin giugar la rolla dil denunziant, e cura ch'igl ei detg tut e tut fatg, sche dat ei paucs che sehonan de far compagnia als gasettists. Meritadamein ne nunmeritadamein ston ei passar de schenta de pauca vaglia. — Se-posteschan ei sut la bandiera dils conservativs, sche rescen ei ded esser taxai de tschagruns; fan ei caussa cumina culs ultramontans, sche dian ins ch'ei hagien lur cor a Roma; porta la gasetta las colurs liberalas, sche datten ei de Libertiners, de Jacobins, de socialistes e communists. Segagliardesch'ins de purtar la latiarna en enqual encarden ded instituts religios, sche serebelleschan Sogns e Sontgas encunter quei temerari che ignorescha ch'ei dat caussas sacras, che negin dei mai tucchar en. Sgolatsch'ins entuorn la cazzola, sco las tschittas de notg, ne fan ins la gatta morta, sche rescen ins de passar de buglialatg. Fan ins siu viers sco ins ha empriu dalla mumma, sche dattan ils sabis della lescha, ils fusionists e confusionaris a dies; sgolan ins ad ault, sche brischan ins las alas; sfuien ins a bass, sche tortagn'ins las toppas — ensumma, igl ei difficultus de far d'engrau. Da qual best la Ligia Grischa seigi in rom natural, duess ell'esser dispensada de pér ussa stuer comprovar. Da siu repetidamein udiu viers duess ins ussa haver empriu d'enconuscher l'utschalla . . . »

Ei il num de Dr. Arpagaus era buca perpetnisaus ellas annalas dellas bravuras parlamentaras sin terren federal, sche ha el nuotatonmeins luvrau ferventamein pil progress dell'economia e pil trafic e commerci de nies cantun. El sestenta en emprema lingia per vias novas de comunicaziun, per vias cantonalas, vias de vallada e vias communalas, mo era per viasfier ed en particular per la viafier dil Lucmagn — entochen ch'igl ei stau bara cun lezza!

Denter ils numerus exemplarics artechels politics de Dr. Arpagaus, vi jeu mo allegar enzacons paucs de gronda forza culturala e schurnalistica e d'extraordinaria eleganza linguistica: «La aua gronda» (nr. 41, 1868); «La

fisionomia dellas vischnuncas grischunas» (nr. 3-7, 1868); «Tgei duei nossa constituziun nova contener?» (nr. 3-5, 1869) ect. —

Sias ideas e sia politica cantonala semanifesteschan il meglier en la «Reforma della constituziun grischuna» (nr. 6-11, 1869), nua che nus constatein ch'el ei veramein il tip moderau liberal, il prudent progressist en tuttas damondas politicas, cultur-politicas ed administrativas.

Quei che dat oravon tut la tempra a sias annadas della Ligia Grischa, ein ils capo-artechels ch'ei propi buns, schibein quei che riguarda cuntegn, sco fuorma e lungatg. (Jeu vegnel a publicar cheusut enzacons dils pli bials.)

La pli gronda satisfacziun per el e sias stentas de tipic politicher de trafic e commerci, ei stau de saver realisar la daditg enneu projectada via nova de Lumnezia; in'interpresa che ha dau disgusts, fastedis e quitaus durent bunamein dus decennis. El ei staus il principal iniziand de quella biala ovra, alla quala denton er'umens sco Landr. Ludovic Vieli, Christian Vieli ed auters Lumnezians han dau bratsch ed agid. (Brevs originalas or da quei temps e davart quella fatschenta sesanflan en possess de sgr. prof. Dr. R. Vieli) — Anno 1873 finalmein, ei quella pli meriteivl' ovra en favur de ses pli tiervischins vegnida realisada. Co selegra Dr. Arpagaus! El quetta de stuer metter quei factum en rema:

«D'a ti Lumnezia gratular
En quest mument sa'jeu ca schar.
Igl onn schotgtschien siatontatreis
La via nov' ha mess en peis;
Fatg fin a quei futiu linlogn
Ch'ha tschuffergnau schiditg il Glogn.
Tgei deig'jeu dir dils favori
Leu sper la via giu e si,
Da Glion a Uors da tschella vard,
Da Vell' a Glion da questa part?
Beai ein cheu ils possidents
Adatg! ei gezzan gia ils dents.»

Mo er'el gezza — buc ils dents, mobein la plema! Havend detg enqual rienta verdad a vitg per vitg, ad uclaun ed ucliva, havend dau enqual tucca e tecca, mo havend era fatg ses compliments naven d'odem entochen entadem Lumnezia, spargna el era buca la torta a sesez, malgrad ch'el veva gia durent dus decennis stuiu udir beinenqual nauscha pervia della via e sia politica:

«Vegnend a Peiden ed el Bogn
Schar dar il meini lein in Sogn,
Tonpli che mei radicalun

Fan esser senza religiun:
«Gidein in l' auter, Glieci di,
Laschein truar mo Quel leusi!»

Concludend la cuorta, mo tuttavia interessanta historia della via nova de Lumnezia, engrazia el a Diu, a Quel che hagi adina susteniu el en quella ovra — s' abstrahond quell' uisa de ses agens merets:

«Rendeien a Ti, o Tutpussent,
Il pli profund engraziament,
La via nova lai guder
En buna pasch e grau saver
A tutta quels ch' han perdagau,
La stgiradetgna fugientau.

— — —
Il Spert dil Segner regi nus,
Mantegni prus e prosperus.»

Signur Dr. Arpagaus ha denton bucamo gidau la Val Lumnezia tier sia via de vallada; el ha era gidau sia paupra Val, sco era la Val S. Pieder, ord las piras miserias dell' aua gronda de 1868. Tgei immens donns veva l' aua gronda caschunau quei onn memorabel allas duas allegadas valladas, mo era alla Cadi, Foppa, al Grischun en sumna, ed ad ulteriuras parts della Svizzeria! Ei haveva num gidar e bucamo plirar! Per quei semetta il bien a. cuss. naz. immediat vid la lavur, savend che spert agid ei dubel agid. El percuora vitgs e valladas donnegiai, interquera ils donns, quent' ora las sperditas de praus e pastiras dargunadas, de casas e clavaus sclavinai, sco era ils cuosts ch' ei drova egl avegnir per tener a mistregn reins, auas ed uals e surdat allura tut sias retschercas ad in bufatg cudischet: «Das Hochwasser des Jahres 1868 mit besonderer Berücksichtigung des Kantons Graubünden. Denkblätter von Johann Arpagaus, alt Nationalrath. Chur 1870.» (152 p. 8°.) —

Quell' interessanta lavur, scretta objectivamein e tuttina da cor, essend dictada da vera compassiun per ses paupers convischins, ei vegnida creada da si' atgna iniziativa, senza negin sustegn finanziel davart las autoritads! Scretta en in stupent lungatg tudestg, penetrada e purtada d' ina veina poetica, mo tuttina fundada sin solid sulom real, ha quell' ovra anflau in clar e bi eco, bucamo el Grischun ed en Svizzeria (els cantuns sut buca donnegiai,) mobein perfin ell' Austria e Germania. Perdetga de quei ein las grondas e rehas collectas che han saviu vegnir distribuidas gia alla fin de quei medem onn. — Cartend che la Val S. Pieder seigi buca vegnida tiel siu ontras, ha el aunc quei onn (1870) scret ina tut speziala brochura en favur dils donnegiai de quei selvadi «Vals und seine Noth» e cheutras cuntenschiu ch' in supplement de nobels benefecis han curclau il pli ner basegns.

Tratg alla cuorta, sai jeu dir ton, che Dr. Arpagaus haigi prestau quels onns de gronda miseria (1868—1872) entras sia stupenta scartira pli bia per nies pauper pievel che duront tut ses onns de «politica activa!» Tgi che vul sincerar de quei factum consulteschi las zefras dellas collectas fatgas sin si' iniziativa! En quei grau savein nus comparegliar el cun nies pli meriteivel cuss. gov. dils davos decennis, cun sgr. Giusep Huonder p. m., che ha operau el medem senn e cun semigliont success en favur dils donnegiai dell' aua gronda de 1927. (Nus astgein esser loschs ton da d' in sco da l' auter e sperein mo, ch' era sgr. cuss. gov. Giusep Huonder anfi in di siu biograf.)

Quei onn dell' aua gronda ha secapescha er' el piars tut quei ch' el veva el Bogn de Peiden, quei ch' era gia cheu e tut quei ch' el sez veva investau ils davos onns. Han las collectas era gidau a cuvierer siu donn, serecuvraus eis el mai pli. —

Paucs onns suenter haver bandunau la secunda gada la Casa grischa (1870/71,) ei Dr. Arpagaus seretratgs peradina en Lumnezia; gl' εμπrem enta Peiden e suenter a Cumbel en sia casa paterna. Il davos decenni de sia veta ha el stuiu far atras diltut, cunzun sventiras e discletgs: la mort de sia prezada consorta, ina Candrian de Bonaduz, la mort de sia suletta feglia, ina stupenta, perdita matta els megliers onns, la ruina dil Bogn de Peiden — e buc il davos il radical bancrut de sia politica pli u meins liberala. Nuota smarvegl ch' el conta lezs onns leu, bandunaus da tontas speronzas e pleins de desideris ch' el nutreva aunc adina:

«Mi maunca tut, sun peregrin
In pauper schani de negin!
Lein i, lein i, turnar ensi
Nu ch' ei von temps plaschev' a mi
Nagut rallegra cheu miu cor
Nagut sereina miu humor.»

Turnaus en siu igniv e cartend d' anflar pasch e ruaus e zacons onns de sulegliva vegliadetgna, sto el pér constatar ch' ei era midau bia. Negin, buc olma de vischin, che crei pli en ses ideals liberals. Tuts han bandunau el, e mintgaton quett' el bunamein de stuer bandunar sesez e ses principis politics de tshels onns, dils pli bials onns de giuventetgna e d' um en flur. Havend oravon tut giu en egl il progress e la prosperaziun de trafic e commerci el senn dell' economia liberala, fagev' ei mal ad el — suenter beinqual bi success — de stuer seschar better el medem fatgui cun ils radicaluns che vevan bucamo fatg politica economica, mobein ed oravon tut politica «culturala» de tempra tuttavia materialistica ed anticatolica. Ins patratgi mo vid ils paragrafs e las leschas excepzionalas encunter las claustras ect. ect. (1863.) Negin smarvegl ch' il giudicar dil pievel pertuccont sia politica, ch' era buca de tala tempra, fageva mal e contristava el. Di el gie sez co ei stat, clar ed ademplat:

«Fan esser tei radicalun,
 Carteivel senza religiun.
 La religiun han apaltau
 La clav dil tschiel per tei salvau.
 Perduns e grazias largiamein
 Repartan, mei benignamein
 Envigian egl uffiern; o veh!
 Jeu laschel crer, perfin valer
 Figuras duas sai jeu ca far
 Cun tut vi oz jeu confessar» . . .

(«Fablas e Novellas» p. 6)

Tgei era pia daventau el decuors dils dus davos decennis (1850-1870) en Surselva, d'in temps aschi scaldada per certs ideals dil liberalismus triumfont? Zun bia e quei bia aschi radical ch' ils pli gronds radicaluns havessen maina sminau!

Vesend il liberalissem progressont, ha igl «Amitg dil Pievel,» gasetta conservativa (1849—1856), cun Gion Ant. Huonder, prof. Pl. Condrau e Gion Giachen Capaul sco redactors, sco era la nova «Gasetta Romontscha (fundada 1857) cun prof. Pl. Condrau sco redactor ed editor, entschiet ad attacar cun tutta curascha ils principis dil liberalismus. Quels umens han era scuvertg cun tut inschign las ovras e las hopras de quella nova ductrina che seconsumava tuttavia buca mo en teorias e praticas economicas! Ei ha buca duvrau quella massa onns per demasclar dil taliter quei niev apiestel ch'era — prius doctrinalmein e filosoficamein — il pli prigulus inimitg dil catolicissem ensumma! E quei ei daventau cun tala temerariadad e curascha, che scadin ch'enconuscha nossa schurnalistica de gliez temps, admira aunc oz quell'ovra politica e culturala! Gia 1850 e tons han quels umens che han battiu sco uors, predetg cun tutta segirtad ch'il liberalismus sappi schendrar nuot auter che sozialismus, communismus, decadenza de cardientscha e morala, uiaras, revoluziuns, in stuorn nazionalismus, brutalitads e bestialitads, sco il mund haigi aunc mai viu enzatgei semigliont — e quei malgrad ch' ils liberals sbarbuttien e sbabien incontin de «humanitad» e giavel e quater! Han els buca survegniu tutta raschun? Tgi che ha egl e vesa, sa buca far auter che conceder.

Ei ha duvrau dus decennis, bi e bein, per sdernar la nova ductrina e liquidar ina gada peradina l'inconsequenza politica che bia Grischuns catolics commettevan cun sustener a caschun de votaziuns ed elecziuns la partida liberala, prepotenta e magliamoella sco ell'era da gliez temps. Entuorn 1875 circa dev'ei paucs de messa en Surselva e Surmir ch'appartenevan aunc al liberalissem. Che la situaziun ei daventada aschi clara e schubra, havein nus d'engraziar allas sura menzionadas gasettas, sco era a nies pli capavel politicher sursilvan: Dr. Casper Decurtins.

Er'el fuva da casa anora (Latours!) in techet liberals, silmeins da student. Anno 1873, il davos onn della Ligia Grischa, eis el aunc in fervent collaboratur de quella, mo quei cuozza buca ditg ed el volva il tgamun en-

tuorn entuorn. Ins patratgi mo vid la restauraziun della claustra de Mustér (1877—), per l'agonia e la mort della quala ils liberals vevan luvrau cun inschign e finamira! Mo havend las sura allegadas gasettas gia battiu via, han Decurtins e ses amitgs giu pli lev de sular quella cun buna crappa e de menar il pievel sursilvan tiella victoria finala dils principis conservativs. Anno 80 circa, san ins dir, ch'il liberalismus ei staus bara en Surselva!

Schebi che Dr. Arpagaus era tuttavìa buca quei liberal, sco el stat el cudisch, ha el tuttina cartiu de stuer mantener fideivladad als principis politics che vevan facilitau ad el ses modests success ella politica cantonala. A caschun de sia mort scriva la Gasetta Romontscha (nr. 7, 1882): «Ils davos onns eis el vivius retratgamein a Cumbel e deva mintgatun temps in segn de veta entras sia liberala vusch biala e persula tier votaziuns cantonales e federalas.» Il necrolog sur Dr. Arpagaus, compariu el «Bündner Tagblatt» (nr. 36, 1882) precischa aunc pli recent la situaziun: «Er gehörte der gemässigt liberalen Richtung an. Sein liberaler Einfluss war aber selbst in seiner Heimatgemeinde Cumbels nicht gross, wofür der beste Beweis wohl darin liegt, dass in kantonalen und eidgenössischen Abstimmungen Cumbels regelmässig nur eine liberale Stimme abgab, die man sofort als diejenige des Herrn Arpagaus erkannte.»

«Siu liberalismus» era pia morts avon ch'el! Quei selai dil reminent era fastisar ord il factum ch'il «Räthier,» organ liberal, gnanc fá menziun buca de sia mort, numdir ch'el havess renconuschiu entgins merets de Dr. Arpagaus el senn dils ideals liberals (Probabel era Arpagaus tuttina memia «lev-liberals» pils tschancs de partida!?) Da l'otra vard ei quei in cass zun instructiv per scadin catolic che storscha e snega ses principis cun survir ad in sistem politic ch'ei cuntraris u schizun inimitgs a sia Baseligia e cultura. La finfinala survegn scadin catolic de tal'urdadira quella pagaglia e negin'otra! Quei factum savess jeu illustrar cun partida exempels ord il temps vargau sco present . . .

Cun tutta raschun di il necrolog compariu el B. T.: «Alles ging ihm, ja er selbst ging vorüber, wie ein Traum.»

Il scribent romontsch

Ha el era acquistau negin engraziament e renconuschientscha davart ses compartisans, sch'ei quei la finfinala tuttavia buca in schliet attestat per sia persuna e siu operar en general. Perdetga persuerter ei il fatg, che silmeins ils conservativs undreschan certins de ses merets e laian era valer quei che ha cuoz. Oravon tut siu operar litterar romontsch e tut quei ch'el ha prestau per nies pievel en senn cultural. La Gasetta Romontscha offniescha per ex.: «Sgr. Dr. Arpagaus era discursiv, el ha perorau e scret bia en in bi lungatg romontsch e tudestg, savens cun in sgol poetic. Els anno 60 scrivev'el la liberala Ligia Grischa; era alla Gas. Rom. ha el da temps en temps schau vegnir tier artechels, che fagevan plascher al redactor . . .»

Gest quei passus muossa clar e bein che Dr. Arpagaus era en bia graus aunc adina conservativs avunda — e quei buc el mender senn! Quei vegnan era ils texts che jeu laschel suondar cheusut a mussar. Jeu hai ensumma fatg l'interessanta experientscha ch'ins sa sgartar empau nua ch'ins vul vid la gratta liberala de Dr. Gion Arpagaus, la finfinala se presenta tuttina la pial conservativa. — Donn eis ei mo stau ch'el ha vuliu esser en certas damondas politicas «liberativs» e che gest quei ei stau per el «conserfatal»!

Sco sribent romontsch emprendein nus d'enconuscher Dr. Arpagaus, en sia «Ligia Grischa» (1867—1869). En sia qualidad de gasettist constattein nus ch'el ei oravon tut igl um popular e per consequenza era il sribent popular el ver senn dil plaid. Enconuschents sco paucs cullas relaziuns dil pauper pievel muntognard ed havend in'exprimida veina poetica, possedev'el senza dubi las meglieras qualitats per in redactur. Tuts ses artechels — ed el scarveva adina sez «ils de capo» — seigien quels lu politics ni politic-cultural, ein adina sclari dal migeivel suleagl della poesia e della bun'aria digl ideal.

Sia prosa romontscha schazegliel jeu per ina dellas meglieras de tut ils prosaists della litteratura romontscha. El ei oravon tut il sribent, il cantadur e laudatur entusiasmau dil bien temps de nos basats ed urats. Arisguard usits vegls, tradiziuns ed historia culturala de nies pievel romontsch, eis el in veritabel spezialist. Tut tgi che legia quellas lavurs cun senn e paratgament, lai bunamein encrescher per il temps plein poesia e cuntentientscha de nos urats ed urattas. Cheu in cuort exempel per mussament. En nr. 12, 1868 della Ligia Grischa scriva el da quellas vards:

« . . . Ei gl'ei de deplorar ch'ils vegls vevan buc il dun de nudar e registrar lur observaziuns per exempel e per cuntegn dellas subsequentas generaziuns. Lein denton seprofitar da quellas paucas remarças . . . che dateschan aunc dal tschentaner proxim passau. Da tedlar quellas venerablas perdetgas han ei tochen si encunter miezdi de lur veta gudiu ne truffels ne cafe ne zucher ne vinars e purtavan ne ponn ne seida ne mongola. Ils sez produciu e sez tessiu fuv' il pli bi vestgiu. Ils caltscheuls cotschens, ils capetschs, ils fazalets de seida, muoders e bistuocs cun borduras alvas e melnas fuvan scazis de famiglia che s'artavan tochen giu ella tiarza generaziun. Ils artechels che vegnevan importai dagl iester fuvan: sal, fier e raubas de fier, enqual caussa ris e castognas, pauc, zun pauc auter . . . Cun tut quella simpladad el viver e sevestgir fagevan ei biala stiva, bialas nozzas, fagevan fratgas ect. gudevan a siu temps, luvravan a siu temps ed uravan a siu temps.

Dasperas vivevan ei en in temps, rehs en sگردins e rumpanadas. Da Rehanau, nua che nos vegls els onns navonta han sponz lur custeivel saung, che fuss staus vengonz dad ina megliera caussa, tochen Tschamutt e Medel, tochen Vrin e Val dumbrav'ins quasi ne stizuns de negozi ne hotels. Las ustrias de cumin bastavan als ordinaris ba-

segns e pellas vischnaucas entuorn praticavan ils plevons la biala vertid de hospitaliad. Dad auters viturins, che da quels che menavan sal, fier e vin savevan ins nuot. En Lumnezia seregordan aunc biars vivents da dus berniers. La gronda part digl onn fuvan ei senza occupaziun, de maniera ch'ei savevan ir pli lunsch a praticar lur mistregn. Ei gidavan per ex. a menar ord la Valtina il vin della claustra de Mustér e dil Landeshauptmann Riedi de Sursaissa. De remarcar resta en quei risguard aunc la significonta circumstanzia, ch'ils viturins havevan de menar anora tontasargas sco anen. Mistergners dev'ei paucs e quels vegnevan neutier da pli lunsch. Autras resursas internas de daners muncavan, che quellas che resultavan dallas occupaziuns nazionalas. La biestga ed ils products della tiara fuvan quasi pella mesadad inferiurs als respectivs prezis ded ussa. Dasperas haveva la glied daret en casa e havev'ins per moda de pagar survients e mistergners cun victualias.

Tgei midada da lurenneu! Ustrias e negozis en mintga vischnaunca, e denter en ustrias e negozis che stattan a pér a semgionts indrezs della capitala. Victualias ein alzadas el prezi e buca de survegnir. Perfin pieun e caschiel vegn ei annualmein importau per summas che fagessen sterment, sche ins enconuschess ellas detagliadamein. Aunc dapli! Stad ed unviern sgolan negoziants jasters pella tiara entuorn, fan postas e vendan. Fabricants de vin e vinars studegian di e notg, co cuntentar il gust della glied, sesaulzan e serasan. O Jerum, jerum, tgei rihezia, tgei tristezia! Fertion ch'ils 6—10 viturins cavalcavan lu paupramein giu Cuera e si, van ussa tons ed aunc inaga tons silla via nova cun 2—4 cavals e pon strusch redember dafertontier il consum. Fertion ch'in stueva da gliez temps mo zuppadamein purtar neutier ina curtauna frina biala per ina piglialaunca, va oz tut tiel hermèr, pign e grond stat cun las casas de commers en quotidianas relaziuns. Tgei dein nus dir dal sevestgir da tgau tochen pei? Pèzs e pindels sisum e giudem, penderlem davon e davos; capetschas de launa neginas pli, las tendas de stuppa e de glin davongiu han fatg plaz alla mangola e seida; il cadisch e carpun sto esser lavagaus ella coluria, perfin las femnas de Val han stuiu stender las armas avon la tutpussonza della moda. Pau-per il pievel dellas muntognas che banduna la sempladad e semett'en allianza cul luxus. Il de Lumbrein haveva raschun de dir: Ils aults prezis della biestga gidan buca pli!»

Siu stil tschurventa buc, el mo glischa, essend il stil della verdad. Sia plema ei perschuadenta per motiv ch'ella ei fundada sin verdad e cula ord in bien cor. Co di Quintilian? «Pectus est enim quod disertos facit» (il cor eis ei che fa eloquents). A mi par'ei schizun che Dr. Arpagaus, havend studegiu a Paris ed empiriu d'enconuscher la litteratura fanzosa, hagi suondau la regla de Boileau, che di en siu «Art poetic:» «Rien n'est beau que le vrai, le vrai seul est aimable.»

E perquei che siu stil ei quel della ver Paid, mauncan ad el era buc ils plaid, las bunas expressiuns genuinamein romontschas. — Per mussament vegn jeu a supplementar quest studi cun enzacons exempels de sia prosa. —

Per scriver ina buna prosa ston ins haver de dir enzatgei. E Dr. Arpagaus ha giu de dir bia, bucamo en ses capo-artechels, anzi era el «Fegliet» (=Feuilleton) de sia Ligia Grischa ch'el ha cultivau cun tutta premura, cun senn pratic e litterar. Quei che stat «sut il streh,» ha el per la gronda part componiu sez. Cheu cattein nus adagur bellezza flurs poeticas, che havessen la valeta de vegnir mussadas entras ina nov'ediziun. Denter auter hai jeu gia allegau «Verdad e poesia», novella originala, ed «Impressiuns de viadi.» Dapli merettan menziun ils bials feuilletons instructivs «Obligaziuns manedlas,» «Ura e luvra, ne che ti vas alla malura!» Propi de coc e lamez indigen ed original ei la skizza humoristica. «Ils puritaners romontschs,» nua ch' ils fusionists e purists, prof. G. Antoni Bühler e ses discipels, vegnan ris ora dal bi e dal bein. — En quei grau mava Dr. Gion Arpagaus a bratsch cun P. Baseli Carigiet. —

D'in bi diember bunas poesias, valan la peina de vegnir menzionadas: «La canzun digl onn della fom,» «Canzun per il temps» (=als criticasters) ed autras ch'el ha per part ediu 1878 en «Fablas e novellas». — Denter quellas bialas caussas originalas comparan lu era beinreussidas translaziuns, che cuoran silpli 3—4 gadas, lunschora il pli pratic per ina gassetta jamnila. Aschia: «Ina exemplarica femna;» «Il marcadont de glas a Bagdad:» «In prigus tscherchar consorta;» «In omicid tras la giusta;» «La guardia nocturna» (=in spass en prosa en in act; libra translaziun dil tudestg;) «Il cavalier de Lasarz» ecetera, ecetera.

Dr. Arpagaus e sia Ligia Grischa han era lur atgnas ideas davart il lungatg romontsch de scartira e defendan era quellas cun tutta curascha. Tedleien in mument, co el s'expectorescha da quellas vards:

«La Ligia Grischa ei de pasta romontscha da sum tochen dem. Tut reglementem e fusionem silla via dil cammond rebatt'ella cun tutta franchezza. Nus lein a nies romontsch conservar sia virginitad ed originalitad. Aunc pli cuntrariss essan nus a tuttas tendenzas germanizontas. Ils lungatgs che vindicheschon il predicat de lungatg de scola han fatg atras melli fasas, en moda ch' ils umens ded ussa san buca capir ils umens d'avon 300 onns, ei fineschan lur cuorsa cun turnar anavos sin quei punct, nua che nus Romontschs essan adina stai, sin quei punct, de schar favellar mintgin sco ei para e plai. El tudestg e franzos fa negin stem pli dallas ordonanzas academicas, resalvond enqual vierm de pupi ed enqual tgigiadera filologica. En in temps, nua che tut indichescha la vegnida d'in lungatg universal e nua ch' ils perderts per preferenza han calau de dominar la situaziun, par'ei a nus buc oppor tun de vuler introducir in lungatg romontsch obligatoric ne official. Nus tenin cul principi de cumpleina libertad. Seornescha il Novellist cun plemas fustgas e conta l'Utschella melodias mescoladas, sche havein

nus tuttavia nuot encunter; era nus vegnin sut circumstanças a selubir de far nos studis e de bandunar inaga ne l'otra las rodaias veglias. Demai ch'ils fusionists han mai dumandau nies meini havessen nus pudiu quescher, havein denton vuliu obviar alla solidaritad de principis, ch'enzatgi havess saviu far resultar da nies silenzi. Preziusas particularitads anflan ins en scadina vallada romontscha. Quellas trer alla glisch e metter en salv, quei fuss daveras ina lavur meriteivla. Cun protesta encunter ingerenzas tuttafatg germanas, vegn la Ligia Grischa cun plascher e cun engraziament a far plaz a scadin idiom romontsch ed aschia era al lungatg grammatical.» (Ligia Grischa, nr. 1, 1868)

Quels onns ch'el redigeva la Ligia Grischa, ha Dr. Arpagaus era publicau in calender: «Il Glogn, Calender romonsch per 1867.» (Glion, Ediziun de W. M. Vollmar e Manetsch.) Quel ei deplorablamein compariu mo duas gadas, 1867 e 1869. Ina clara perdetga che publicaziuns romontschas eran da gliez temps fetg riscusas per la buorsa dil stampadur! Nies pievel legeva pauc e fuva è buc aunc educaus e stimulaus tiella lectura. — Ei il «Glogn de tshels onns» era compariu 1868? Quei ei grev de dir; entochen ussa han ins buc anflau in tal, ferton ch'enzacons exemplars (fetg paucs!) de 1867 e 69 existan aunc. La biblioteca cantonala posseda quel de 1867, la claustra de Mustér possedeve domisdus; in ei ius a piarder cun empristar, domisdus posseda oz mo pli Dr. G. Condrau, Mustér. — Fuss il Glogn de Dr. Arpagaus era compariu 1868, anflass'ins franc aunc ina pertucconta notizia ella Ligia Grischa de quei medem onn — quei ch'ei daventau per las duas annadas sura indicadas.

Dal factum ch'il Glogn de Dr. Arpagaus ei compariu mo duas gadas e quellas duas annadas aunc buc ina suenter l'otra, lai supponer las grondas difficultads de vendita e rendita a caschun d'ediziuns romontschas de quei temps! Quei tonpli ch'il Glogn de Dr. Arpagaus era secrets stupent e cunteneva bia buna e zun instructiva lectura pil pievel romontsch: proverbis de purs, reglas dell'aura, enqual poesia, artechels instructivs propi per nos purs, detgas e praulas e beinenqual buna translaziun de novellas e historiettas. Donn e puccau che quella publicaziun ch'era sin buna via de daventar in veritabel cudisch dil pievel, in annuari popular e puril, ha buca pudiu tener la dira e stuiu suttacumber. — Nus astgein selegrar ch'igl ei iu in bionton meglier cun siu successur, il Glogn hodiern, che ha tochen oz tuttina cuntenschiu 21 onn, senza stuer dar si il spert en consequenza dil treranos. — Beinenqual caussa ch'era comparida 1867 e 69 el Glogn, ha Dr. Arpagaus turnau ad edir cun caschun de sias «Fablas e Novellas» (1878). —

Ultra de siu «Cudisch de Hebamas», lavur instructiva, publicaus gia 1850, ha Dr. Arpagaus mo aunc ediu in soli cudischet, mo quella gada in poetic: „*Fablas e Novellas*. Dedicadas alla giuventetgna romonscha. Da Gion Arpagaus, Cuera 1878. Stampadas dals frars Casanova. (De retrer alla stamparia, tier Sgr. E. Maggi a Glion e tier igl auctor a Cumbel)».

Fotogr. Surselva, Glion

Baselgia parochiala Tersnaus

Ella prefaziun de quei cudischet de 100 paginas, di igl autur las raschuns de quella publicaziun:

«Surdun jeu cun quest cudischet in ton de mes manuscrets alla publicitad, sche daventa quei plitost culla fin e mira de contribuir enqual caussa alla litteratura romontscha, che per conservar lavurs d'impurtonza. Imitond ils scribents populars ord l'entschatta de quest tschentaner, pernend en egl biaronz igl um cumin, hai jeu fatg pauc stem de reglas, ne de grammatica ne de prosodia. La razza romontscha, cunbein fetg capavla d'emprender lungatgs jasters, mi para pauc inclinada de suttametter ses idioms al domini della grammatica. — Il present opus-chel porscha per risguardar pliras classas, da tuttas sorts materias. Seriusadad ed humor, originals e copias anff' il lectur in sper l'auter. — Giuvens vegnan dar vid las fablas e novellas, vegls perencunter presentar las sentenzias proverbialas.» — (Questa introducziun ei dada cheu cun pintgas midadas graficas. Igl autur della biografia.)

L'emprema part de siu cudischet porta: Poesias. Denter quellas sesanflan lyricas, epicas, poesias d'ocasiun, imitadas, originalas ed enzacontas paucas libramein translataadas. Las bunas ein senza dubi las lyricas, per ex. «Suspirs matutins d'in affon», «Il schar encrescher», «Suspirs d'igl emigrant», «La rosa», «Per mesjamna della tschendra sin santeri», «Semeglias», «La sera», «La matta estra», «Il mat», «Il matg». En quellas entupein nus mintgaton il romanticher. Denton han era sias poesias d'ocasiun ina certa valeta historica e culturala, «Sin la renaschientscha della Ligia de Porclas», «Ord la cronica digl unviern 1874/75», «Inauguraziun della casa nova de scola a Cumbel», «Pella fiasta de cant a Vella 1878».

Dr. Arpagaus ei buc in poet perfetg, ritmus e rema ein buc adina senza macla, mo el ha in bi lungatg, semnaus per part spessamein cun viarva lumneziana. Mintgaton porsch'el al lectur enqual buccada ch'ei stada bieneditg ella salmira, per ex. ella «Via nova de Lumnezia», ella «Canzun de tut ils stans», en «Il celibater» (=mat vegl) ed autras poesias.

La secunda part de siu cudischet porta ina entira partida proverbis (231 en tut!), buna rauba veglia e beincomprovada, mo era numerus ch'ei curri ord si'atgna pleva e denter quels in rosch fetg buns, mulai ora en ritmus e rema, che culan sco nos uals e sueran da nies tratsch.

La tiarza part vegn cun 56 legns ch'ei ualti probabel ses, silmeins la mesadad e che tradeschan bun'intuiziun e circumscripziun.

Ina quarta part dil cudisch vegn cullas «fablas». Quellas dattan perdetga de sias bunas enconuschientschas davart las fablas d'Esop e La Fontaine, sco era de siu fin sentiment, talent e rutina de sez crear semigliontas.

La davosa e quinta part vegn cun ina partida novellettas, ch'ei per la gronda part translataadas ord differents temps e plirs lungatgs. — Sur sia entira poesia schai ina certa melanconia ed il schar encrescher pils dis d'affonza e giuventetgna e per tut quei che nus numnein: patria, natira e sempla ventira:

«Bugen turnass en miu paes
Tier bab e mumma, tier ils mes,
Bugen ils zenns tucrar udess,
Camutschs, vadrets ed alps vesess.

Talacs, bransins vulesch udir
Curch'il pastur ad alp vul ir,
Mirar affons sedivertend,
Anseuls e tschuts entuorn currend.

Mirar las casas e curtgins
Tucrar il maun a gronds e pigns,
Amitgs, amitgas carsinar
Avon fenestras cantinar.

O fuss ei pér lubiu de ver
Aunc ina ga miu vitg, guder.
Jeu vai cheu giu ne pasch ne paus
Sun mai, sun maina consolaus.» ect.

Nuota curvien, siu pli intim giavisch ei secumplenius: El ei vegnius a casa, a Cumbel! Mo era cheu eis el, sco nus havein gia viu, staus pli u meins in bandunau. Tgei ventira ch'el ha giu de puder viver mo tochen 1882, essend che sis onns pli tard, siu fegl persul, il giuven e capavel mistral Arpagaus, ch'era seglius ellas undas dil Glogn (1888) per liberar in ch'era sin negar, ha stuiu schar sia giuvna veta per quell'ovra de carezia proximala . . .

Dr. Gion Barclamiu Arpagaus ei morts e ton sco emblidaus. Sco premu-
rau e bien miedi ha el senza dubi gudignau ils cors de ses numerus pa-
zients e contemporans e giu gronda ed engrazievla suatientscha: sco poli-
ticher eis el staus in affon de siu temps, in um prus e beinmanegiont che
ha giu il discletg de seglir el tren falliu. Bandunau ed emblidaus da ses
compartisans, mo tuttina aunc respectaus da ses rivals (politichers), eis el
morts diesch onns avon ch'ir en fossa, la sort de tut quels che han il
discletg de sededicar a puns piarsas, enstagl de batter via atras tuttas stretgas
e difficultads, artadas da casa e vischins; mo sco scribent romontsch dil-
tuttafatg indigen ed original vegn docter Arpagaus a restar ella memoria
e carezia de siu pievel romontsch!

A caschun de sia mort han ins scret: «Il defunct er'in um zun premu-
rau e beinmanegiont, mo pli idealist che praticher e perquei curdavan ses
plans savens ell'aua e sias interpresas buc ora tenor giavisch.» — A quella sen-
tenzia selubeschel jeu de far la remarca: Dieus seigi ludaus che Dr. Arpagaus
ei staus in idealist, quella canun havess jeu mai sedau la breigia de

trer il preziau Lumnezian ord las umbrivas dell'emblidonza! Ei quei reussiu a mi, sche sundel jeu diltuttafatg recombensaus per mias stentas.

* * *

Cheu aclus laschel jeu bugen suondar varzacontas de sias bialas lavurettas de vera tempra culturala romontscha, sinaquei ch'il preziau lectur sappi sez supplementar quei ch'il biograf ha forsa tralasciau de menzionar e punctuar:

Guder e schar guder, quei fa plascher

Per prevegnir a malentelgientschas, lein nus da bial'entschatta observar che nus haveien buca la mira de far sunar e saltar tudi. Encunter talas tentaziuns pertgira nus il plum de nies temperament. Aunc bia meins professein nus la ductrina dils Epicurèers, che vulan far star legher ils giuvens, per tema ch'ei vegni in temps, nua che las rosas calien ded esser bialas e las gelgias ded esser loschas. Na! nus lessen schar guder la glied cun mied e mesira, essend perschua di che dischents divertiments segireschien aschi-bein sco aucturs ed oratur encunter sviazziuns moralas. Las pezzas de nos cuolms, la stgiradetgna de nos uauls, la profunditad de nossas vals ensemblamein cullas fadigias de gudignar e mantener ils mieds de sustentaziun, quei tut dat al Grischun plitost l'urdadira de tgeua meditaziun che de sunonta conversaziun.

Cuntut dat ei glied che sa buca co selamentar dil carschament dils plaschers mundans. En nos egls ein talas lamentaschuns malfundadas, magari sch'ellas curdassen giud scantschalla. Nus sereferin en quei risguard sillas relaziuns de persunas attempadas che san dir co ei fuv' aunc avon 50 e 70 onns. Las frestgas figuras de gliez temps, aschia raquentan nossas perdetgas, cun aveinas buglientas, cun cor aultattents, pleinas de moviment e veta, quellas figuras vesan ins ussa derar.

Danunder ina tala penibla midada? Senza far menziun dalla midada uisa de senutrir, lein nus per quella gada secuntentar cun far ver, co in va entuorn culs giuvens vischins de quest mund.

El best della mumma sto igl affon gia semetter en de purtar la brenta. Malgrad siu sesalzar e tgular si pellas finiastras, sco de far entelgir sia basadetgna ded ir ora e far enconuschientscha cun quels de siu pèr, far enconuschientscha culs baus della tiara, cullas flurs dils praus e culs utschals dell'aria, nunditgond siu gargiamet de far enconuschientscha cul mund, vegn el sutteraus en sia tgina e condemnaus alla sien, nunhavend la mumma ne peda ne veglia de piarder temps cun termagls. Cheu havein nus in puc-cau capital, mo el ei buca persuls!

Strusch ha il prenzi en caultschas, che daventa per tschun onns pli baul ch'antruras, sche sto el survir baul alla mumma e baul al bab. Avon temps

vevan ei nuota quella prescha de metter ils buobs e buobas sut il giuv, anzi tenevan las mummas per in'honor de tezzar ils buobs silmeins dus onns e babs de buna casa havevan per maxima de schar s'infirmir els cumpleina-mein, avon che metter sut il stadal. Aunc bia meins havevan ei da gliez temps prescha de far ir a scola, maniond che las forzas spirtalas creschien da sesezzas culla svilupaziun corporala. Ils pedagogs (=educaturs) ded ozildi ein vegni sill'idea d'elevar il spert cun mieds d'instrucziun, senza tener pli lunsch quen dils onns. Igl ei buc avunda ch'ils affons vegnien da sis e siat onns condemnai alla scola e leu murtirai e tribulai sis uras a di, mo-bein damonda la disciplina beinduras aunc che la buobanaglia sesglatti buca sin vias e plazzas, fetschi buca ses termagls ella neiv, fetschi buc enconu-schientscha cul glatsch e cullas scarsolas, incommodeschi buc outra gliieud cun dar plattas, dar il botsch, dar mazza-cucla, dar heighels e cun tons auters divertiments, artai filialmein da lur perdavons.

Sco tats e tattas dueien buobs e buobas ir per ina via vi, senza seglir ni dretg ni seniester, cul tgau a bass e surtut senza paterlar e cantar. Las reglas che vegnan perscretas alla buobanaglia, fan ins naturalmein era valer visavi la giuventetgna carschida. Fa ella ses spass e sulaz, sche vegn ella taxada de lischada, va ella tgeuamein per sias vias, sche pass'ella per de buna fei. Seglir suenter ina trumbla ni harmonia, ni cunzun suenter ina giegia, dieunuardi! de quellas praticas diabolicas van encunter la morala. Pauper ils geniturs che duessen segagliardar de lubir de tala sort divertiments, ni tuttavia de semetter en cun giuvens de far biala stiva, sco nos paupers vegls havevan per moda de far en lur sempladad.

Surtut far economia cul temps, esser de quita, gidar a patertgar, luvrar e fadigiar — quei ei il tenor dils priedis, che vegnan di per di fatgs si pils giuvens. Aschilunsch sco la pusseivladad lubescha, ei la disciplina alla scola cantonale aunc pli stretga. Quei rector e professor ch'ei pli intensiv en reglas disciplinaras, quel triumfescha. Dat inaga in caput blau in schul ni in griu, sil fletg dattan diesch tgapers sissu e damondan execuziun. Varghentadas las siat, nov uras a di en scola, emplenì sco tonta beglia cun materias de tutta sort, duessen ei lu silla sera aunc far exercezis gymnastics per acquistar igl equiliber denter tgierp ed olma. Far enqual excursiun, schar producir enqual cant, menar si enqual combat guerril viadò ella neiv, en-summa dar caschun de guder noblamein ils plaschers giuvenils, a tut quei maunca il temps. Con lunsch duei quella mania scolara purtar? Nua vegnin nus cun bandischar la glisch dil humor e della hilaritad, cun accelerar la svilupaziun dil spert cul cauld dellas scolas e far quei sin veseivel donn e cuost della prosperitad corporala? Nua havein nus la consolaziun de ver quella pleinezza d'aveinas, quella elasticitad de musculatura e la frestgira de fantasia, che componescha il ritrat de sburflonta giuvinezza. — Schular silla disciplina, che lai mai seglir sur ina seiv ni sur in foss, che lai mai

disturbar la quietezza della notg, mai sbargatar sulla lingua de confins, mai sfraccar ensemen claus, camons e casets.

Giuvens de giuven ston far,
Autramein umens nun san daventar.

Per finir il maletg havessen nus aunc de schar passar revista ils students dellas scolas aultas. Avon temps sedistinguevan ei entras sempladad, giovia-
lità e nunraffinadadad. Ei seglievan bugen sur las latas ora, rumpevan ca-
vester e frein e schavan crer ch'ei seigien ils percursurs d'in meglier avegnir.
Il feigl ei ussa gest seviults; quei che fuva sisum, la sempladad, ei ussa giu-
dem. Igl ei ussa tut umens de gala, portan vons fins e capialas de seida,
caput e paltò suren, sepromeneschan cun pas miserai, feman cigarras, fre-
quentan cafés e soirées, stattan bugen demaneivel dellas sumitads della so-
cietad, plaidan magari sur dell'esperienza, mo derar ch'ei ardien cun plans
de grondas reformas.

Ei fan strusch endamen la sburflonta rigurusetad dils academichers d'a-
von 40 onns cun lur cornas e launcas. Ei paran bunamein staunchels e dat-
tan la semeglia d'instruments temprai, pouca virginala franchezza e militonta
gloria, plitost rauba de tschuetas.

En quellas ideas pessimistas havein nus mintga ga plascher de sentir,
ch'ins ha tscheu e leu per mauns ina producziun teatrala. Odentuorn ein ins
adina stai pli romans che a Roma e pli uestovils che a Cuera . . . (Ord la
Ligia Grischa, nr. 8, 1867)

Sche ti vul prender, sche dai

Sche quei seigi in proverbi de vegl ni de niev datum pauc emporta. En
scadin cass giog'el ina gronda rolla ella veta sociala, politica, mercantila e
moralà. Perfin ell'agricultura sefa el valer, tondanavon ch'ins sa considerar
el pigl emprem condament. Tgi che lai esser de seconformar a quei conda-
ment, ei en prighel de restar a mesa via. Nus lein per quella ga examinar
sia significaziun en quell'industria, ch'occupescha la gronda part de nossa
populaziun, ell'economia rurala.

Cura ch'ils purs vegnan ensemen da firaus e dumengias, ni cura ch'ei
seresdan in cun l'auter las liungas seras d'unviern, sche semeina il dis-
cuors sin circumstanzias ed observaziuns de lur clamada. Cun quella caschun
fan ei a lur maniera la revista della politica. Ils tgaus grischs miran bugen
anavos e setegnan si cun las praticas ed isonzas che serefereschon sils onns
de lur giuventetgna. De tedlar els flurevan las rosas e gelgias pli bein ed
amureivlamein, rendevan orts e curtgins, praus e pradas, alps e pastiras tut
pli buldontamein, che da present. Quei e tschei èr ded ina tschavera che
detti uss en onns fritgeivels strusch siat curtaunas dumieci per curtauna, devi
avon 50 onns tenor notandas dil tat 10 e 12 curtaunas per curt sem; giud
quei e tschei pérer che faleschi ussa mintg' auter onn, raccoltavi il bab 70

curtaunas péra; quella e tshell' alp che possi ussa strusch vertir 80 vaccas, alimentavi dal temps de Sur Gion amplamein 100 vaccas, ecetera, ecetera. Per consequenza seigien ils clavaus pli vits, ils tschalers meins cargai, ils arcuns mai tgiemblai e las combras de carn sblundergiadas.

Danunder tanienta midada? Giachen sut baselgia, in vischin che ha viu siatonta ga flurend ils tscharchers de sut vitg, ha bia ga fatg ses patratgaments ed anflau il motiv ella midada della populaziun, che creschi ad in crescher, ferton ch' ils praus fetschien adina la medema mesira. Rest Andriu, medemamein in um che porta sin siu tgau las flurs dils onns, manegia che l'aura haigi buca pli il temperament d'avon onns. Ei fetschi bein prescha de terrenar igl avrel, cuolms e vals seigien a miez matg scurclai tochen sils confins dellas alps, de maniera che las lavurs della permavera seigien ira baul encunter la fin, mo tonaton fetschien giuncher fagugn e l'aura dadò buca buna frina. Igl εμπrem schigenti ed il davos pirenti la cultira en moda, che quellas rehas pontadas de pli da vegl seigien bia meins spess pli d'observar. Ensumma Rest Andriu attribuescha la minura fritgeivladad dils onns ad ina declinaziun dil clima. Ins haigi ussa breigia de conservar e far prosperar las enfiarlas ed ils pérers e tscharchers che creschan vinavon, acquisteschien mai pli la grondezia de quellas plantas veglias, dallas qualas ins seregorda zun bein, sch'in havess era buc avon egls vastusas cuschas. Geremias della Valetta pretenda a siu tur, ch'ei seigi malplazzau de metter la cuolpa sill'aura, sil clima, ni schizun sils planets celestials, ferton che nusez muncheien de cumplenir bein ed endretg las obligaziuns de nossa clamada. Ils firaus che nos perdavons applicavien per implorar la benedicziun de surengiu, vegnien ussa profanai ni magari mess giu. Bandunond il carstgaun ils Sogns sappi el buca far curvien, sche quels vegnien unfis de far ils advocats avon il tron dil Tutpussent. Las oraziuns vegnan fatgas mo surò ed aschia fetschien ellas negin fretg. Medemamein vegni era la tiara cultivada cun meins atenziun. Crocs cun rodas, mulins de vanar, panaglias modernas e tontas autras novaziuns de broda sappien mai e pli mai dustar la fom che tribuleschi e mortificheschi ozildi pign e grond.

«Tuc la nota, Geremias, continuescha Flep de Susanna; ti pos bein esser in Geremias cun tias lamentaschuns, havesses saviu far crescher ils dutgs aunc pli fetg cun tias larmas. Ei van surò buca mo ordadò, mobein er'endadens, cun senutrir e sevestgir, igl entir tenercasa fa endamen rauba leva. Calzers e caltscheuls, capetschs e capetschas, bests e bestuocs de nossas venerablas urattas fuvan buca meins de vaglia, che quei penderlem e scufflentem de lur beadias. La differenza ei mo quella che lu havev'ei puolpa e cuoz ed uss eis ei sco la flur della stad, che dabot si crescha ed aunc pli dabot svanescha. Gnanc stratscha e scrottas de ligiar si ina plaga, ni de stuppar ina rusna anflan ins pli en casa. In vestgiu ded ina mistarlessa dumbrava tontas fauldas sco igl onn dis, ussa vegn ei strusch de strubiar entuorn la plonta. Per ton pli numerusas las hontas e scadiolas, zucherins e zucheréras.

Basta, lein era tedlar scarvon Mudest, el ei era buca ded ier pli, ha bia schau dar l'aura entuorn il nas e vegn mai staunchels de leger las novas.»

«Cumbein che jeu tegnel cul vegl, sch'anflel jeu per gest ch'ins staupi buca las ureglias ed ils egl's al temps niev. Nus rufidein buc il gieraun sec, rufidein buca las monas novas. Tut tedlar, il bien salvar, mal a nin sa far. Si pia, scarvon!» «Mia filosofia, aschia plaida Mudest, mia filosofia rurala ei tut maneivla e sempl'a. Napoleon, cadenaus vid il grep dell'insla, finescha ils dis de sia veta cun far reflecziuns sur il passau e futur. Dumondaus per cussegl dad in suveran de pauca condiziun che veva tschaffen d'amplificar il tscherchel de siu domini, dat el per risposta: Igl'emprem che sedamonda per daventar gronds cun far uiara, ei daners; il secund ei daners; ed il tierz ei daners! Napoleon fuv'igl'affon dell'uiara; l'uiara fuva ad el la sutga de siu tron, la pètga de sia cruna. Napoleon quei affon dell'uiara, veva raschun de plidar aschia. Jeu sun in sempel puranchel, quasi in bau de grascha, sco Sur Hansemann haveva per moda de titular ils Caspars, Melhers e Balthasars de Sursaissa, ed en quella qualitat sun jeu vegnius adaquella de dir: L'emprema condiziun d'ina razionala economia rurala ei la grascha, la secunda condiziun ei la grascha e la tiarza ei la sora dell'emprema e la secunda. Ei sedamonda zun pauc raziocini per capir, che sche ins pren ad in prender graun ord in graner, sche vegn ei dil meins, el diventa paupers. Duei el esser capavels de furnir vinavon, sche sto ei esser enzatgi che restitueschi.»

Igl'ei ver, la Providientscha ha sias vias zuppadas per entruidar tier allas plontas enqual nutriment senza che nus haveien part. La plievia, l'aria, la neiv, il suffel porta in ton vivonda che vegn absorbida dalla feglia, dalla scorsa, ni dallas ragischs. La substanzia della tiara, ord la quala las vegetabilias seformeschan, sespiardan onn per onn, nunch'ella vegni conscienziusamein restituida. La sminuiziun sedat d'enconuscher entras minuras recoltas de pastg, de fein, de graun ect. Quellas consequenzas crodan naturalmein pli clar en egl'agl'observatur sil funs cultivau de casa, che sillas pastiras, sils uauls e cunzun sillas alps.

Secund la mesira, cun la quala il pur dat, ni ladescha, vegn la raccolta a curdar: diminuida ni dubliada. (Ord la Ligia Grischa, nr. 21, 1868)

Las treis dunschalas

Avon bia dis ed onns vivevan en in casti che senumnav'a «La Mutta» treis soras. Las fuvan tuttas treis giuvnas, bialas e devoziusas. Per saver star ensemen entochen la mort ein ellas vegnid'as perina de buca maridar. Ina notg siemia la giuvna dellas treis dunschalas ch'ina ded ellas vegni mazza da dal tun; quei siemi fuva staus aschi vivs ch'ella ha saviu raquintar el l'otra damaun allas soras. Quellas fan vess de crer e scrolan il tgau. Encunter miezdi entscheiv' il tschiel a sestgirentar. Ei semett'en a camiar, tu-

nar e draccar. Quella comparenza stermenta e fa crer ch' il siemi della sora savessi severificar. Encunter sera parev' il firmament ded esser semidaus en ina mar de flomas, taluisa fulminav' il cametg. Sin quei di la veglia: Caras soras, jeu vesel che la mort ei destinada per mei ed jeu sundel promta de sesuttametter als decrets dil Tutpussent. Detg ch' ella ha quels plaid, pren ella ina suppia, va giu ella cuort e stat in di ed ina notg enamiez la dracca la pli stermentusa. Ils cametgs crodan sper la giuvna giu sco tontas lieungas de fiug senza far donn ad ella. Cunbein ch' ei dava giu da tschiel sco de derscher cun sadialas, restava la dunschala totalmein schetga, sco sch' ella fuss stada sut tetg. Spiradas che las 24 uras ein stadas, vegn la secunda giu tier ella schend: Cara sora, ei para che Dieus hagi buca destinau la mort a ti, va si en stiva e lai star mei en tiu stagl. La veglia accepta l' offerta, pren comiau dalla sora e banduna la cuort. Ei va culla secunda sora sco cull' emprega. Ella resta ella burasca di e notg senz' esser tuccada ne da cametg ne da plievgia. La malaura continuescha. Negin paretta de calar. Peron che las 24 uras ein stadas spiradas di la pli giuvna dellas soras: Ussa vesein nus che la mort ei pinada per mei. Clamei il sur caplon. Jeu vi far mia devoziun. Silsunter dictescha ella siu testament, tucca si maun allas soras e va giu silla suppia che stat enamiez la cuort. Strusch sesida giu, eis ella tuccada dal cametg che festgina de far fin alla giuvna veta. Aunc ina ga roclan ils tuns vehementamein atravers il firmament. Cun quei pren la malaura sia fin ed il sulegl tuorna puspei a rir carinamein sco vidavon. El casti regia malencurada da sum tochen dem. Encarschadetgna ed anguoscha han mess maun vid las duas soras. En paucs dis ei il casti staus depoplaus e morts ora. Mo ina tresta muschna fa ozildi endamen nua che la loscha habitaziun baronesca paradava. Negin che sehona ded esser demanei-vel della restonta tresta tuor.

Ei vegneva pretendiu ch' ins vesi leu da temps en temps a muschignond la dunschala ch' il cametg veva mazzau. Certas personas levan perfin haver viu ella, vestgida en rass' alva, sgsuschond pils arviuls sbalunai entuorn. Tut che veva sterment d' entupar ella. Giusut la collina che purtava quei casti avdava en ina casetta in pauper canastrèr cun ina numerosa famiglia. Quel era ordvart luvrus e spagnus. Dall' alva dil di entochen tarda notg vesev' ins el occupaus en siu luvratori.

Mahoiias canastras per di fuvan il fretg de sia lavur. Denton lai la Providentscha dar fomaz en consequenza d' ina fallida raccolta. Negin che leva pli empustar rauba de canastrem. Per buca murir della fom sto il pauper um seresolver de prender si daners. Per vegnir a frida serend' el tiel pli grond rehuner dil contuorn. «Jeu vi bein dar a ti ils 100 renschs, di il rehun, mo zatgi sto star buns!» — «Basti miu plaid buc?» seplira il pupratsch. «Tia empermischun dat negin segirezia. Cuntut vi jeu clauder in egl e sefidar,» di quel della buorsa grossa. La summa vegn dumbrada e l' obligaziun suttascreta. Zun consolaus va il canastrèr a casa cun ses renschs, sperond

de tener naven da ses affons mort e fomaz. Vulend star da plaid sto el dubligiar sia activitad. Ventireivlamein ha il Tutbuntadeivel dau ina reha raccolta gl'auter onn. Sia rauba de mistregn ei puspei vegnida en credit de maniera ch'igl ei stau pusseivel de recaltgar ensemen ils 100 renschs empristai. Il di fixau sepresent'el avon il creditur schend: «Cheu vegnel jeu culs 100 renschs ed il tscheins. Supplicheschel de turnar a mi l'obligaziun.» — «Vus haveis cheu mo tschien renschs; tenor l'obligaziun haveis vus retschiert duatschien:» — «Dieus pertgiri, suspira il canastrèr. Vus vegnis buc a vuler menar mei en empruament!?» — Il capitalist sgregna: «Ina schi seriusa fatschenta vertescha negin spass. Ils 200 renschs ston vegnir pagai sco l'obligaziun tuna, quella canun veis vus de mirar a vegnend autras measiras!»

Il pauper um sefiera enschanuglias e roga pella migliur, mo adumbatten! Tgei duei el pomai pegliar amauns? A casa astg'el buc ir per tema de contristar dunna ed affons. Pia prend'el in'otra via. Senza vuler ne saver reiva el silla colina, nua che la tuor della Mutta stat e semetta giu sin in mir. Cheu patratg'el suenter sia miseria e sponda grossas larmas. La crappa vess pudiu sefender de commiseraziun. Meinsvard aud'el ina vusch che di: «Tgei has che fa tanienda anguoscha? «Sevulvend viers la vusch, catt'el canastrèr adagur ina giuvna de particulara carinadad e bellezza. Ses egls ein blaus sco il tschiel, ses cavels melens sco gl'aur. L'entira comparsa fladescha carezia. Ina rassa blaua cuviera la membra zaclina ed in vèl alv tonscha da tgau tocca pei.

«Ah, mia cara dunschala,» di il pupratsch, «mia miseria ei ton gronda che negin sa gidar.» «Auncallura, raquenta en tgei ch'ella consista» tun'ei ord bucca digl aunghel. «Dieus termetta enqualga agid nua ch'il turmentau carstgaun ha strusch pli speronza.» Tuccaus dalla migeivladad della misteriusa giuvna, seregheglia il canastrèr e raquenta si' historia pass per pass. Havend ella udiu tut, di ella: «Va a casa, metta tes tschien renschs en trucca e tuorna. Buc emblida de prender in zitget cun tei.» —

Udend quels plaids angelics, il canastrèr saveva buca sch'el vègli ni sch'el siemi. El festgina denton de far per cammond alla giuvna. Ladina-mein eis el puspei de retuorn. — »Neu, di la dunschala, neu cun mei giun tschaler.» — Leu ves'ins dad ina vard el mir ina scaffa de ruver e fier.

Aviarta che quell'ei stada, tarlischian plunas de vaglias e novas buneidas. La buneida veglia ei da meffa, la nova splendurescha sco sch'ella fuss ual prida ord il modell.

«Cheu, di la dunschala al canastrèr, sas ti prender ton sco ti has de basegns, mo dai adatg de bucca prender buneida veglia. Sulettamein la nova ei destinada per tei.» — Pleins de legherment fa il canastrèr raccolta. «Ussa fai spert ded ir tier tiu creditur, mo buc emblida de far dar cun la obligaziun er'ina quitanza,» recamonda la dunschala.

Il pauper um fa peis e va spert tier siu creditur! «Cheu vegn jeu cun vos daners,» di el, «mo jeu vi anavos l'obligaziun ed ina formala quitanza. De vos sefid'jeu buca pli per in bluzcher.»

Il ranver dumbra ed anfla tut en uorden e dat las scartiras pretendidas. Quella ga va il mistergner cun lev cor. El veva pagau ses deivets e possedeva aunc ina summa grond'avunda de cumprar autras caussas necessarias. Il racher veva denton mes en salv ses renschs cul propiest de turnar a guder la splendur digl aur in auter mument.

Mo prendeì mira! Cura ch'el arva gl'auter di siu lagugn de daners, anfl'el nuot auter ch'enzacontas miscalgias. Vesend ina tala midada, eis el per dar vi da mauls. Rabia e gretta empleneshan siu cor. Maina cartev'el cuglienader de vegnir zacuras ella falla. Cun tutta furia cuorr'el en casa dil canastrèr e di si a quel tuttas immaginablas aviras, tondanavon che quel ha finalmein stuiu seresolver de catschar il ranverun ord casa. —

Il pauper ha suenter giu la ventira de daventar il bab ded ina prosperusa figlialongza, ferton ch'il rehun ha giu la sort de finir ses dis en pupira. Ei sedi buca senza raschun: «Frin'engulada va en purla.» (Ord: Fabras e Novellas, p. 92—98)

Il bov ed il gat fan de cuorer

In bov scuntra cun in gat che mava a fagiend tarmagls pils praus entuorn. «Ti pos bein esser in valanuot, tia spertadad ei admirabla. Sco ei para engravegia la sunscha buca tias combas. Tonaton mett'jeu pag che jeu sun avon tei sisum quei cuolm cheusi!» — «Ei plai a ti grond signur de far spass,» rispund'il gat, fagend in segl sil dies dil bov. «Ti peisas diesch tschenès ed jeu sundel levs sc'ina pelma.» — «Nuota per mal, a miu giudicar pudesses ti cun tia corpulenza strusch tener pétg ad ina glimaia.» — «Bein pia, replichesch'il bov, sche lein nus far l'emprova!» — Il pag vegn fatgs ed il gat sgola naven s'in paliet. El era in toc ordavon, nua ch'el sevolva. Il bov fuva tenda anavos. Oz, di el tier sesez, oz vegn quel buca silla tschema dil cuolm. Jeu hai buna peda de far in paus. Duront ch'el seletga e susurra, catt'el adagur in utschi sin in pumer. Spert reiv'el tochen sum e leghegia davos in rom. Denton s'avonza il bov de quei plaunet. Igl ei buca siu gatti de bagliaffar e tschaghegniar vidaneu. El ei demaneivel della tschema, daferton ch'il gat continuescha de laghegiar sigl utschi. Finalmein ei il pegliamiurs unfis de lagiar e semett'a cuorrer dalla spunda si ton sco las combas tonschan. Arrivaus sin il punct fixau, ha el il displascher de seperschua-der ch'el hagi piars il pag. «Igl ei bein ina vergugna de seschar surventscher d'in plaunatsch de quella sort,» excloma il gat. Sin quei fa il bov la remarca: »Da mei sas ti emprendre la verdad dil proverbì: Harriar ei quei che munta. — Tgi va plaun, va tgunsch e va lunsch.» (Ord: Fabras e Novellas, p. 76/77)

Igl utschi de fein (=la fovetta)

Ina fovetta, utschi buca meins amabels che bials, nutreva cun tut quitaus ses quater pigns en in igniv bufatget. La sera rasav'el ora sias alas per proteger ils vermichels encunter l'aria della notg. Da di sgulava la mumma d'in crest a l'auter encurend grauns e muschins de purtar a ses fegls. Entupond sin ses viadis enqual sventireivla consora, vev'el per moda de sefermar, de consolar e de compartgir tgei ch'ella veva. Fatgs quei act de compassiun, mav'ella pli lunsch encurend enqual outra buccada. Ell'era paregiada tudi a tuttas fadigias en favur de sia dultscha figlialonza.

Vegnend in di la premurusa mumma cun ina carga avon porta de siu igniv, catt'ella adagur in petgalenn cun ina tschera che fageva sterment. Ella lai curdar quei ch'ella veva runau neutier per ses pigns, schend tut tremblond: «O car signur, hagues compassiun de mes pigns. Oz ad otg san ei sgular ed allura sas ti magliar mei.» Udend ils giuvens la vusch tremblonta della mumma sesaulzan ei e greschan: «Signur petgalenn, lai cunbien nossa mumma, sto ei esser, pren la veta a nus. Mazzas ti la mumma, sche stuein nus tonaton pirir.»

Averti da quei spectachel, auters utschals digl uaul che dattan neutier. Tuts vulan dar la veta per lur amitga. Enaquella peglia il pétgalenn in pèr passlers giu dad in spinatsch. Havend dustau la fom cun quels, davent'el pli compassionievels e fa grazia cun la mumma e siu cuvi. Sin quei laian ils utschals resunar lur melodias d'engraziament en honor dil graziader. — Misericordia schendra misericordia. (Ord: Fables e Novellas, p. 77/78)

In asen ed in cavagl

In asen che stueva purtar de schluppar, roga in cavagl — che veva ded ir la medema via e fuva bia meins cargaus — de prender giu inton de sia carga. «Cura ch'in grev cavalier sesa sin miu dies, di il cavagl, sche stoi jeu purtar persuls; casualmein hai jeu oz pli lev che ti. In'otra ga hai jeu pli grev e ti pli lev. Va ti cun tiu buordi ed jeu vi purtar il miu.» — Igl ei buc iu ditg ch'il cavagl ha giu de s'enriclar. Igl asen ha stuiu suttacumber a sia carga e murir. Il patrun ha allura mess a dies al cavagl era sia carga e perfin la pial digl asen. — Sco ti mesiras ora vegn ei miserau en. (Ord: Fables e Novellas, p. 72/73.)

Il ruver e la canna

In ruver aulza siu tgau ellas neblas ed umbrivescha cun sia roma mellis caglias.

Cun sprezz mir'el sin ina canna che dava suenter a mintga suffel. «Cali de condoler mei, di la canna. Igl ei ver che jeu sestorschel per mintga suffel che dat, mo jeu sun cuntenza cun mia sort e quei renda mei venti-

reivla.» — Pren mira, in suffel seleva e bett'a tiara il ruver sper la canna, daferton che quella ha nuota pitiu.

Il ruver ha ussa viu ch'igl aulttschentau viva meins segirs che tschel che viva en ina posiziun modesta. — Dar suenter in tec, fa buc adina zanur. (Ord: Fablas e Novellas, p. 73)

Il luf ed il tschut

In tschut dustava la seit en in dutg d'aua sereina. In luf vegn vitier e renfatscha al tschut ch'el tschufrogni l'aua che surveschi ad el da buntadé. «Mo spetgi, la torta ei semtgada!» — «Sia majestad, rispund' il tschut, co dueigi jeu tschuffergnar ad ella l'aua, stond jeu 20 pass plinengiu?» — «Ti, e negin auter, fas talas catavegnas. Ins enonuscha tei e tia parantella. Haveis adina de dir dil mal de mei, di il luf, igl ei gest in onn che ti has detg aviras.» — «Co, rispund' il tschut, co deigi jeu haver detg aviras avon in onn, ch'jeu erel gnanc aunc sil mund.» — »Sche ti, ne tia sora, ne tia mumma han detg, pauc emporta. Jeu stoi far giusta e prender in per solidum. Il luf carmala il tschut entafuns igl uaul, tschaffa el leu e maglia el e quei tut senza far il minim prozess. Igl ei adina stau il cass ch'ils peschs pigns vegnan magliai dals gronds. In auter proverbi tuna: Il ferm cammonda las fiastas.

Igl aviul e la columba

In aviul fuva daus en ina fontauna. El fa tut sforz de vegnir a riva, mo adumbatten. Ventireivlamein catt'ina columba adagur quei pauper fabricant de mèl en sia grond'anguoscha. Bein dabot rump' ella giu dad in pumer ina frastga e fiera quella en fontauna. Igl aviul vegn a frida de setschentar sissu e de sescampar. Paucas minutas pli tard observ'el in catschadur, laghegiond davos ina caglia silla columba. Spertamein fa el in sgol sil maun dil catschadur e lai or igl uegl. Sin quei dat il catschadur in ratg e lai dar il fisi orda maun. Avertida entras quei griu, ha la columba saviu sgular pli lunsch. In survetsch vala l'auter. — Quei che ti vul ch'auters fetschien a ti, fai era ti als auters. (Quella e la sura: Ord: Fablas e Novellas, p. 70/71)

Suondan zacontas poesias da Dr. G. B. Arpagaus:

La sera

In di puspei stulescha vi
Per maina maina turnar pli,
Dabot cun auters frars s'unescha
Da tschella vard la retscha crescha.

La notg seras', il di fugienta
La terra lunschentuorn durmenta.
Ruaus enquera grond e pign,
Fa serasontg' il contadin.

Da quietezza grondiusa
Daventa plena, majestusa
Dil Tutpussent la scaffiziun,
Reveglia noss' admiraziun.

Ferton che nus tscheugiu durmin
Il Segner dumbra finadin;
Il firmament leusi stellescha,
La glin' en pumpa paradescha.

Da stigra notg il mal rufida,
Setegn vegliants e main' emblida
Ch' al Bab de tschiel negin malfatg
Selai zuppar, negin patratg.

Ruaus guder, jeu rog de schar
Damaun en forza destadar.
A quel ch' utschals e baus viventa
Confid' er jeu la mia stenta.

Cuntut la mort savens sluetta
Zuppadamein per miez la veta;
Il giuven oz en flur vesein,
Damaun en fossa deplerein.

Restein nus promts scadin mument,
De render quen al Tutpussent.
La notg, la tgeua mai tementa
Plitost en dultscha pasch durmenta.

La matta jastra

En ina val de paupers purs
De muntaneras e pasturs
Compara temps de primavera
Na matta giuvna mintga sera.

La fuva buca leu naschida
Mo beinvesida, beinvegnida.
Negin ha viu il siu vegnir,
Negin entgiert il siu partir.

Da mats, mattauns ei carezada
Da buobs e buobas ault stimada:
Cuntut cun ella termagliar
Negin astgava, nin plidar.

Cun flurs e fretgs de tuttas uisas
Dad autras terras, autras rivas
Cargada gniev' da lunsch neutier,
Negin savet da qual revier.

A tuts zatgei lai parter ora:
A Fluri fretgs e flurs a Flora,
Il giuven buca meins ch' il vegl
La donatura prend' en egl.

Fa beinvegnient a Bet e Betta,
A meisa sia tut semetta;
Denton preserv' il plaz d' honur
Al giuven per che fa l' amur.

Il schar encrescher

Da lunsch de bab e mumma
En mei lur vusch resuna;
Staccaus de mes amitgs,
Resentel ils castitgs
De viva carschadetgna,
Caschun de giuventetgna.

Modest uclaun de plantas
Amabel umbrivaus,
Casetg cun tetg de slondas
Bufatgamein ornaus.
Maler da mei tschentaus,
Pirer ual enfarlaus.

Las vaccas, nuorsas, cauras
Da mei en tuttas auras
Tgiradas sin nos praus;
Legraus e consolaus,
Divers termagls, solaz
Amitgs e cammarads.

Sisum il vitg la muotta
En biala posiziun
La scola, la caplutta,
Nus davan instrucziun,
Mussond e perdagond,
Sunond e cantinond.

Quei tut vegn endamen
Perdetg' il firmament,
Cu ti vas speras vi
Fagend il tiu rudi,
Salid' o cara glina,
Salida mia tgina.

(Questas treis poesias ein medemamein pridas ord: Fables e Novellas, da Dr. G. B. Arpagaus.)
Fontaunas per questa biografia: „Amitg dil Pievel“ II. (Cuera) Gas. conservativa (1849—1856); „Il Romonsch“ II. (Cuera) Gas. liberala (1850—1852); „Gasetta Romontscha“ (Mustér.) Gas. conservativa 1857—; oravon tut nr. 7, 1882; „La Ligia Grischa“ (Glion,

Cuera). Gas. liberala (1865—1873); „Bündner Tagblatt“ nr. 36, 1882; „Historia della schurnalistica sursilvana 1836—1928, da G. Gadola, p. 127—154: Ils „Glogns“ vegls de 1867 e 1869; „Cudisch de Hebamas“. Tras Gion Arpagaus, miedi, 1850; „Fablas e Novellas“, da Gion Arpagaus, Cuera, 1878; „Das Hochwasser des Jahres 1868 mit besonderer Berücksichtigung des Kantons Graubünden. Denkblätter von Johann Arpagaus, alt Nationalrath. Chur 1870.“ — „Vals und seine Noth,“ 1870. — „Rätoromanische Chrestomathie“ Bd. I. 1896, p. 636—644). E lu la reha tradiziun populara pertenenent la personalitad de Dr. Gion B. Arpagaus, per part rimnada pli baul e per part aunc oz viva. — Differentas brevs originalas, en possess de sgr. prof. Dr. R. Vieli, che pertuccan la persuna de Dr. G. Arpagaus.

En survetsch della patria

1940. Partenza dal Cuolm-Val.

Er biars Romontschs han sil Cuolm-Val	Giu en cuschin' il Cabalzar
Leu fatg atras strapaz enqual,	El preparav' il de magliar,
Han pertgirau leu ils confins	Mirond serius el dev' il tgau,
Dad inimitgs perfids maligns.	Savend ch'el seigi cheu il cau.
Da di e notg culs officiers	Cun supp' e spaz, café e té
Han fatg il lur ils fisiliers,	Vev' el quitau per nus pilvé,
Duront il matg fin alla stad	Sco ina mumma als affons
Stai ferm pustai per il combat.	Surv'el si a pigns e gronds.
En cull' e nebl'adin' en pei,	Oz bandunein nus il Cuolm-Val
Cun muniziun fetg bein armai,	Passond pil trutg giu en la val,
Il cauld sulegl ei staus schi rars,	Prendein bugen da cheu comiau,
El strusch ha viu ils nos rempars.	Stai bein ti tegia spel cuflau!

Speronza stuein buc returnar,
A casa lessan caminar.
Protegi Dieus cun maun patern
De nossa patria tut guvern.

Gion Rest Solèr, Vrin